

Μνήμων

Τόμ. 34 (2015)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, Μια πλαστή πηγή για τις σφαγές του 1821 στη Θεσσαλονίκη: ο «Χαϊρουλλάχ Εφέντης» του Αβράαμ Ν. Παπάζογλου ►
ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Βενεζελισμός και εθνικό παρόδιον: το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδας (1928-1933) ►
ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ, Ένας ξένος εναντίον φιλελευθερισμού και κομμουνισμού: ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στο Αρχείο της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών ►
ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Αστικός γόρος, κοινωνικά υποκείμενα και τουριστική ανάπτυξη. Η περίπτωση του Ηρακλείου, 1945-1960 ►
ΑΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, Οι τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή εφημερίδων και ο αντίκτυπός τους στους εργάτες Τύπου. Η περίπτωση της Πάτρας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ►
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΩΣΙΦΙ, Ψυχής φάρμακα και ψυχής ιατρεία: βιβλία και βιβλιοθήκες στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΑΛΑΒΕΝΤΗΣ, Η ίδρυση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (1958) και το δίλημμα: η ελληνική έρευνα μοχλός της εγχώριας ανάπτυξης ή συμβολή στο διεθνές μέτωπο της επιστήμης ►
Νισσαλλική ακουστική προσωπογραφία. 12.000 προσωπογραφίες στο διαδίκτυο

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ

ΜΑΡΙΑΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, Ο Χρίστος Μανουσαρίδης και η σκεπή της «δικανομηχανικής κινήσεως» ►
ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Τυπογραφικές ανθρωπογεωγραφίες ►
ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, Μια νέα αναλυτική και ερμηνευτική θεώρηση των απαρχών της ελληνικής τυπογραφίας

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Ελένη Φεσά-Ερμάνουζ, Σπυρίδων Γ. Πουμάδης, Έλλη Λεμονίδου, Άννα Καρακατσούλη, Κατερίνα Μπρέμικου, Σταυρούλα Α. Βερράρη, Παναγιώτης Ζεστανάκης, Χρήστος Λούκας, Κώστας Γαγανάκης, Τζελένα Χαριλάου

34

ΑΘΗΝΑ 2015

ΟΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΟΥΣ ΣΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΕΣ ΤΥΠΟΥ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ ΜΕΤΑ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

ΑΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.10175](https://doi.org/10.12681/mnimon.10175)

Copyright © 2016, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ Α. (2016). ΟΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΟΥΣ ΣΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΕΣ ΤΥΠΟΥ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ ΜΕΤΑ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ. *Μνήμων*, 34, 125–159. <https://doi.org/10.12681/mnimon.10175>

ΑΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ

ΟΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΟΥΣ ΣΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΕΣ ΤΥΠΟΥ

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ
ΜΕΤΑ ΤΟΝ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να εξετάσει τις μεταβολές που επέφεραν στην εργασία και τη φυσιογνωμία των εργατών Τύπου της Πάτρας οι αλλαγές στην τεχνολογία έκδοσης των εφημερίδων της πόλης μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Ως τεχνολογικές αλλαγές εννοούνται οι μεταβάσεις από τη στοιχειοθεσία με το χέρι στη μηχανική στοιχειοθεσία και ειδικότερα στη λinoτυπία και στη συνέχεια στη φωτοστοιχειοθεσία και την ψηφιακή στοιχειοθεσία, τα τέσσερα δηλαδή τυπογραφικά τεχνολογικά συστήματα που υιοθέτησαν οι πατραϊκές εφημερίδες από τα μέσα της δεκαετίας του '50 έως τα μέσα της δεκαετίας του '90. Στο πλαίσιο αυτό επιχειρείται να καταδειχθεί ο αντίκτυπος των αλλαγών αυτών στους εργαζομένους, καθώς και οι τρόποι με τους οποίους οι εργάτες Τύπου τις υποδέχθηκαν. Ο κύριος όγκος του υλικού του άρθρου προέρχεται από προσωπική έρευνα του γράφοντος, ενώ πρόσθετες πληροφορίες αντλούνται από το αρχείο του σωματείου των εργατών Τύπου, καθώς και από προφορικές μαρτυρίες εργαζομένων.¹ Το άρθρο χωρίζεται σε πέντε βασικές ενότητες. Στην πρώτη γίνεται συνοπτική περιγραφή της εκδοτικής παραγωγής του πατραϊκού Τύπου. Οι επόμενες ενότητες πραγματεύονται τις μεθόδους της έντυπης παραγωγής, τον αντίκτυπό τους στο τεχνικό προσωπικό και τη στάση των εργατών Τύπου απέναντί τους.

1. Η πλειονότητα των συνεντεύξεων που περιέχονται στο άρθρο, πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας του γράφοντος. Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης πραγματοποιήθηκαν και νέες, συμπληρωματικές συνεντεύξεις.

Ο πατραϊκός Τύπος

Η δραστηριότητα του πατραϊκού Τύπου μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο δεν είναι δυνατό να γίνει πλήρως αντιληπτή, αν δεν ενταχθεί στο πλαίσιο της συνολικής εκδοτικής πραγματικότητας της πόλης.

Από τα μέσα του 19ου αιώνα αναπτύχθηκε στην Πάτρα έντονη εκδοτική δραστηριότητα που ήταν άμεσα συνυφασμένη με τις βλέψεις και τις επιδιώξεις της τοπικής αστικής τάξης και του τοπικού αστικού πολιτικού προσωπικού.² Επρόκειτο για μια σχέση διαρκούς αλληλοτροφοδότησης: οι εφημερίδες απευθύνονταν στις τοπικές πολιτικές και οικονομικές ελίτ, στις ομάδες δηλαδή που χαρακτηρίζονται ως «καθοδηγητές γνώμης»,³ ενώ, αντίστοιχα, οι τοπικές ελίτ επεδίωκαν μέσω του Τύπου τη δημοσιοποίηση των αιτημάτων και των συμφερόντων τους, και την άσκηση πίεσης για την ικανοποίησή τους. Η αμφίδρομη αυτή σχέση, σε συνδυασμό με τη διαρκή ανάδυση νέων αναγκών εκπροσώπησης και έκφρασης σε επίπεδο τοπικής κοινωνίας, ευνοούσε την ανάπτυξη πολυσχιδούς εκδοτικής δραστηριότητας.⁴

Η δραστηριότητα αυτή αποτυπώθηκε στην έκδοση πλήθους εφημερίδων, ποικίλου περιεχόμενου, από το 1840 ως την εμπλοκή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, με τον πολιτικό Τύπο να έχει την πρωτοκαθεδρία.⁵ Η εδραίωση ισχυρής εκδοτικής παρουσίας αποτυπώνεται επίσης στο γεγονός ότι η Πάτρα αποτέλεσε την πρώτη επαρχιακή πόλη στην οποία παγιώθηκε η κυκλοφορία καθημερινών εφημερίδων με ιδιαίτερη αντοχή στο χρόνο: Η μακρόβια *Πελοπόννησος* (1886-σήμερα) ήταν η πρώτη καθημερινή επαρχιακή εφημερίδα που εκδόθηκε στην Ελλάδα.⁶ Ο *Νεολόγος*

2. Νίκος Δεμερτζής, *Τοπική δημοσιότητα και επαρχιακός τύπος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας, 1996, σ. 39· Γιώργος Σκλαβούνης, *Περιοδικός Τύπος*, Αθήνα, Έλλην, 1996, σ. 23.

3. Δημήτρης Ψυχογιός, *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας. Από τον πηλό στο δίκτυο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2004, σ. 379.

4. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. Γ', Αθήνα, Εστία, 1960, σ. 122-123· Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ο αθηναϊκός Τύπος στον 20ό αιώνα: Συνέχειες και νέες τάσεις, 1922-1974», στο: Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος, 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2005, σ. 73.

5. Νίκος Πολίτης, *Χρονικό του πατραϊκού Τύπου, 1840-1900*, Πάτρα 1984, σ. 150-154, 174-184, 201, 208, 210-213.

6. Συγκεκριμένα, η *Πελοπόννησος* κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στις 10 Ιουλίου 1886. Αρχικά εκδιδόταν κάθε δέκα ημέρες και στη συνέχεια μετατράπηκε

Πατρών αποτέλεσε, για 80 σχεδόν χρόνια, τη δεύτερη χρονικά ημερήσια πρωινή εφημερίδα της πόλης (Αύγουστος 1894 – Δεκέμβριος 1972).⁷

Μεταπολεμικά, από τα τέλη του 1949 έως το 1994, εκδόθηκαν 36 νέες εφημερίδες πολιτικού περιεχομένου. Ως προς τη συχνότητα της κυκλοφορίας τους, η κατανομή τους έχει ως εξής: δύο καθημερινές, 26 εβδομαδιαίες, τέσσερις μηνιαίες και μία διμηνιαία.⁸ Διευκρινίζεται, επίσης, ότι στα νέα αυτά έντυπα δεν περιλαμβάνονται οι προ του 1949 εκδιδόμενες *Πελοπόννησος*, *Νεολόγος* και *Εθνικός Κήρυξ*, ενώ η *Ημέρα* (1951) εκλαμβάνεται ως μετεξέλιξη της εφημερίδας *Σημερινή* (1945).

Από την εκδοτική αυτή δραστηριότητα προκύπτει σειρά διαπιστώσεων. Ως προς τους νέους τίτλους, μετά το 1949 κυκλοφόρησαν 36 νέες εφημερίδες έναντι 54 που εκδόθηκαν από το 1901 έως την εμπλοκή της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο.

Κύριο χαρακτηριστικό των πολιτικών εφημερίδων που εκδόθηκαν στις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ήταν ότι ήταν βραχύβιες, με λιγοστές εξαιρέσεις.⁹ Βασικός λόγος για τον μεγάλο αριθμό των νέων εντύπων ήταν οι βαθιές μεταβολές, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές, που συντελέστηκαν στον ελληνικό κοινωνικό χώρο: οι μετασχηματισμοί που βίωσε η ελληνική κοινωνία από το κίνημα στου Γουδή ως τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου συνέβαλαν στην άνοδο και τη διαμόρφωση νέων πολιτικών και παραταξιακών σχηματισμών και ταυτοτήτων, που αποτυπώθηκαν στον Τύπο της πόλης. Εν πολλοίς, λοιπόν, οι πατραϊκές εφημερίδες ήταν παρελκόμενα των πολιτικών συγκυριών και των κοινωνικών μεταβολών.

Η εκδοτική δυναμική του πατραϊκού Τύπου βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τις πολιτικές διεργασίες εντός του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Στη μετεμφυλιακή Ελλάδα η παγίωση του τριπαρταξιακού κομματικού συστήματος¹⁰ και η ένταξη του Τύπου σε αυτό δεν επέτρεπε

σε εβδομαδιαία. Από τις 4 Ιανουαρίου 1890 έγινε δισεβδομαδιαία και από τις 5 Απριλίου 1893 καθημερινή πρωινή.

7. Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, τ. 3, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σ. 302-303, 489· Klimis Mastoridis, *CASTING THE GREEK NEWSPAPER. A STUDY OF THE MORPHOLOGY OF THE EPHEMERIS FROM ITS ORIGINS UNTIL THE INTRODUCTION OF THE MECHANICAL SETTING*, Θεσσαλονίκη, ΕΛΙΑ, 1999, σ. 283.

8. Ασημάκης Παλαιολόγος, *Οι εργάτες Τύπου της Πάτρας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο: Φυσιγνωμία, μεταβολές, πρακτικές*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2009, σ. 52.

9. Ν. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 173.

10. Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *Ο μεταπολεμικός κόσμος: Ελληνική και Ευρω-*

την κυκλοφορία προσωποπαγών ή καιροσκοπικών εντύπων με την ίδια ευκολία όπως π.χ. στη ρευστή πολιτικοκοινωνικά περίοδο του Μεσοπολέμου. Αλλά και στη Μεταπολίτευση η ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής δεν ευνοούσε ιδιαίτερα τη βιωσιμότητα τέτοιων εντύπων. Για τον λόγο αυτό, στο διάστημα 1949-1994 δεν έχουμε βραχύβιες εφημερίδες γενικά, όπως στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Να αναφερθεί, επίσης, ότι ο μικρότερος αριθμός των εφημερίδων που εκδόθηκαν μετά τον Εμφύλιο, οφειλόταν επίσης στη σχεδόν ολοκληρωτική εξάλειψη του σατιρικού εντύπου.¹¹

Μια δεύτερη βασική παράμετρος ήταν η σταδιακή εδραίωση περισσότερων από δύο ημερήσιων εφημερίδων στην εκδοτική αγορά της μεταπολεμικής Πάτρας, που εκ των πραγμάτων καθιστούσε δύσκολη την ύπαρξη περισσότερων εντύπων στον τομέα της καθημερινής ενημέρωσης. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί και το γεγονός ότι στην πλειονότητά τους οι εφημερίδες που είχαν βραχύ διάστημα κυκλοφορίας, ήταν εβδομαδιαίες. Μεταπολεμικά, το σχήμα με τις δύο κυρίαρχες σε κυκλοφορία και επιρροή καθημερινές εφημερίδες αλλάζει. Το 1951, όπως αναφέρθηκε, κυκλοφόρησε η *Ημέρα*, μια ημερήσια εφημερίδα που αποτέλεσε τη συνέχεια του συνεταιριστικού εγχειρήματος της *Σημερινής* και απέκτησε δεσπόζουσα θέση στη δημοσιογραφική και εκδοτική πραγματικότητα της πόλης έως το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου.¹² Το σχήμα του διπολικού ανταγωνισμού επανήλθε ουσιαστικά το 1972 με το κλείσιμο της

παϊκή Ιστορία (1945-1963), Αθήνα, Παπαζήσης, 1992, σ. 284, 286· Ηλίας Νικολακόπουλος, *Καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σ. 33-36.

11. Ο σατυρικός Τύπος αποτελούσε ένα αξιοπρόσεκτο τμήμα της εκδοτικής δραστηριότητας στις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Ενδεικτικά, από τις αρχές του αιώνα ως τη δικτατορία του Μεταξά κυκλοφόρησαν 10 σατυρικές εφημερίδες. Το τελευταίο διασωθέν δείγμα σατυρικής εφημερίδας χρονολογείται το 1951. Α. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 47, 52.

12. Η δημιουργία της *Σημερινής* ήταν αποτέλεσμα πολύμηνης αντιπαράθεσης των εργαζομένων της εφημερίδας *Νεολόγος* με τις ιδιοκτησιακές αρχές της εφημερίδας για μισθολογικά ζητήματα. Ένα μέρος των εργατών Τύπου και των δημοσιογράφων αποχώρησαν από τον *Νεολόγο* και εξέδωσαν τον Μάρτιο του 1945 τη *Σημερινή*. Οι εργαζόμενοι αυτοί ανέλαβαν τη συνολική διαχείριση της εφημερίδας. Το 1951, οι εργάτες Τύπου και οι δημοσιογράφοι της *Σημερινής*, λόγω οικονομικών δυσκολιών του συνεταιριστικού σχήματος αλλά και του ασφυκτικού για τέτοια εγχειρήματα πολιτικού κλίματος, διαβίβασαν την κυριότητά της στον έως τότε διευθυντή της εφημερίδας Χρήστο Ριζόπουλο, που την μετονόμασε σε *Ημέρα*, τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς. Ο πλήρης τίτλος της εφημερίδας ήταν *Ημέρα των Πατρών*. Α. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 51-52, 188, 230· Ν. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 210.

εφημερίδας *Νεολόγος*, με συνέπεια η *Πελοπόννησος* και η *Ημέρα* να αποτελούν τις δύο βασικές ημερήσιες εφημερίδες της πόλης. Νωρίτερα όμως ο κύκλος των σταθερής έκδοσης ημερήσιων εφημερίδων είχε διευρυνθεί με τη μετατροπή της –μικρότερης δυναμικής σε σχέση με την *Πελοπόννησο* και την *Ημέρα*– εφημερίδας *Εθνικός Κήρυξ* σε καθημερινή έκδοση (1969). Στη Μεταπολίτευση τα τρία αυτά έντυπα συνέχισαν τη σταθερή παρουσία τους και στη δεκαετία του '80 οι ημερήσιες εφημερίδες αυξήθηκαν με την προσθήκη των εφημερίδων *Αλλαγή* (1981) και *Γεγονότα* (1986).

Η τρίτη βασική διαπίστωση έχει να κάνει με τις περιόδους αύξησης του αριθμού των νέων εκδιδόμενων φύλλων. Η αύξηση των εκδόσεων αλλά και της κυκλοφορίας συντελέστηκε στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '60, γεγονός που αποτελούσε πανελλαδικό φαινόμενο.¹³ Μια δεύτερη αύξηση σημειώθηκε τη δεκαετία του 1980, οπότε η ανακατανομή των δικτύων πολιτικής επικοινωνίας, που δημιούργησε η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, αλλά και η σταδιακή μείωση του προαπαιτούμενου τεχνικού κεφαλαίου για την έκδοση εφημερίδας, προκάλεσαν τη δημιουργία σειράς νέων εφημερίδων.¹⁴

Τέλος, η εκδοτική αύξηση συνδεόταν και με τη μεταπολεμική πληθυσμιακή αύξηση της πόλης της Πάτρας, η οποία αφενός διέυρνε το εν δυνάμει αναγνωστικό κοινό, αφετέρου μεγάλωνε τις ανάγκες επικοινωνίας σε τοπικό επίπεδο.¹⁵

Σε αδρές γραμμές αυτό είναι το εκδοτικό τοπίο του μεταπολεμικού και μεταπολιτευτικού πατραϊκού Τύπου, εντός του οποίου εργάζονταν και δρούσαν οι εργάτες Τύπου της πόλης. Σε θεσμικό επίπεδο, η κύρια μεταβολή συντελέστηκε το 1950, όταν οι εργάτες Τύπου συνέστησαν το σωματείο Ένωση Εργατών Τύπου Πατρών (ΕΕΤΠ), διαχωρίζοντας τη θέση τους από τους τυπογράφους των καλλιτεχνικών και των άλλων εκδοτικών τυπογραφείων.¹⁶

13. Α. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 53-54· Δ. Ψυχογιός, *ό.π.*, σ. 404.

14. Ν. Δεμερτζής, *ό.π.*, σ. 54, 111.

15. Η μεταπολεμική δημογραφική πορεία του Δήμου Πατρέων έχει ως εξής: 87.580 (1951), 96.100 (1961), 112.228 (1971), 154.596 (1981), 155.180 (1991). Βλ. Lila Leontidou, *The Mediterranean City in Transition. Social Change and Urban Development*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, σ. 186, πίνακας 3· Θωμάς Μαλούτας (επιμ.), *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας*, τ. 1, *Οι πόλεις*, Αθήνα – Βόλος, ΕΚΚΕ – Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2000, σ. 14, *χάρτης 2*.

16. Ειδικότερα, το σωματείο ιδρύθηκε στις 14 Μαρτίου 1950 με την επωνυμία

Η στοιχειοθεσία

Από τις αρχές του 20ού αιώνα έως τα μέσα της δεκαετίας του '50 στα τυπογραφεία της Πάτρας κυριαρχούσε η στοιχειοθεσία με το χέρι.¹⁷ Η σχηματοποίηση του εντύπου από το χειρόγραφο ως την τελική διαμόρφωση των σελίδων γινόταν με τον τρόπο αυτό.¹⁸ Η εκτύπωση, από την άλλη πλευρά, γινόταν με μηχανικά μέσα, με ηλεκτροκίνητα κυλινδρικά πιεστήρια. Οι βασικές ειδικότητες στα τυπογραφεία των εφημερίδων ήταν τρεις: οι στοιχειοθέτες, που συγκέντρωναν τα κείμενα (χειρόγραφα ή δακτυλογραφημένα) και σχημάτιζαν την ύλη συνθέτοντας χειροκίνητα τις λέξεις με τα τυπογραφικά στοιχεία, οι σελιδοποιοί, που αναλάμβαναν τη μορφοποίηση και την τελική διαμόρφωση των σελίδων, και οι πιεστές, που ήταν υπεύθυνοι για την εκτύπωση. Η στοιχειοθεσία με το χέρι απαιτούσε, ιδίως στην περίπτωση του ημερήσιου Τύπου, αρκετούς εργαζόμενους. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '50, η ΕΕΤΠ είχε σταθερά περισσότερα από 40 εγγεγραμμένα μέλη, ενώ το σύνολο του τεχνικού προσωπικού, μαζί με τους εργαζόμενους που δεν ήταν μέλη του σωματείου, υπερέβαινε τους 60.¹⁹ Οι τρεις μεγάλες ημερήσιες εφημερίδες της πόλης την περίοδο αυτή (*Ημέρα*, *Πελοπόννησος*, *Νεολόγος*) είχαν, όπως είναι λογικό, τον μεγαλύτερο αριθμό εργαζομένων.

Η στοιχειοθεσία με το χέρι ήταν εργασία που απαιτούσε και πνευματικές ικανότητες: ιδιαίτερα οι ειδικότητες της προεκτύπωσης απαιτούσαν

«Ένωση Εργατών Τύπου Πατρών», όπως επικυρώθηκε από την υπ' αρ. 9111 απόφαση του Πρωτοδικείου Πατρών. Βλ. Αρχείο Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών (ΕΤΠ), τ. Εξερχόμενα, φάκ. 1950-1953, αρ. εγγ. 1, «Πρακτικό επικυρώσεως της σύστασης σωματείου υπό την επωνυμία Ένωση Εργατών Τύπου Πατρών».

17. Στην Ελλάδα η λινοτυπία, ως σύστημα μηχανικής στοιχειοθεσίας, καθιερώθηκε στις μεγάλες ημερήσιες εφημερίδες της Αθήνας στα τέλη της δεκαετίας του '20. Χρήστος Καραμπλιάς, *Οι εργάτες Τύπου και η ιστορία τους από το 1821 έως το 1975*, Αθήνα 1975, σ. 26 -29· Νίκος Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, τ. Γ', Αθήνα, Gutenberg, 1982, σ. 351-361. Στην Ευρώπη η χρήση των λινοτυπικών μηχανών εντοπίζεται στα τέλη του 19ου αιώνα στην Αγγλία. John Child, *Industrial Relations in the British Printing Industry. The Quest for Security*, London, Allen & Unwin, 1967, σ. 157.

18. Η λινοτυπία εισήχθη στον πατραϊκό Τύπο στα μέσα της δεκαετίας του '50. Στα καλλιτεχνικά και εκδοτικά τυπογραφεία της πόλης η χειροκίνητη στοιχειοθεσία διατηρήθηκε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80. Α. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 129, 136, 140.

19. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Γενικών Συνελεύσεων και Διοικητικού Συμβουλίου, φάκ. 1950-1953 και 1954-1957, διάφορα έγγραφα. Σε αρκετές συνεδριάσεις αναφερόταν το εγγεγραμμένο δυναμικό της Ένωσης.

υψηλό μορφωτικό επίπεδο, λόγω της χρήσης της καθαρεύουσας, αλλά και επιπλέον τεχνικές δεξιότητες. Επιπροσθέτως, τα σφιχτά χρονοδιαγράμματα της έκδοσης των εφημερίδων υλοποιούνταν χάρη στον αυστηρό εσωτερικό καταμερισμό της εργασίας και –ιδίως στην περίπτωση των ημερήσιων εφημερίδων– στην ύπαρξη καθορισμένης ιεραρχίας εντός του τεχνικού προσωπικού.

Πιο συγκεκριμένα, στο σύνολο των τυπογραφείων η βασική και πληθέςτερη ειδικότητα ήταν αυτή του στοιχειοθέτη. Ήταν μια ειδικότητα που απαιτούσε πολύ καλή γνώση της γλώσσας, τεχνική κατάρτιση και δεξιότητα.²⁰ Η δουλειά του στοιχειοθέτη θεωρείτο δύσκολη και επίπονη, καθώς απαιτούσε γρήγορο και ακριβή χειρισμό των χεριών, οξυμμένη όραση και δυνατή μνήμη για την απομνημόνευση των κειμένων. Κατά συνέπεια, η ταχύτητα της παραγωγής του φύλλου εξαρτιόταν έντονα από τους στοιχειοθέτες, καθώς η στοιχειοθεσία ήταν το πρώτο βασικό στάδιο για την παραγωγή του εντύπου.²¹ Ακόμα πιο απαιτητική ήταν η ειδικότητα του σελιδοποιού: απαιτούσε υψηλό μορφωτικό επίπεδο και τεχνικές δεξιότητες, αλλά και εμπειρία, δεδομένου ότι ο σελιδοποιός, που συνήθως ήταν και ο αρχιεργάτης, ήταν υπεύθυνος για την κατανομή της ύλης στη σελίδα, το είδος των γραμμάτων και των τίτλων, και την τελική εμφάνιση της εφημερίδας. Συνεπώς, η ειδικότητα του σελιδοποιού είχε ιδιαίτερη βαρύτητα, καθώς στις αρμοδιότητές της περιλαμβάνονταν η διάταξη της ύλης και η συνολική αισθητική διαμόρφωση του εντύπου.²² Η ειδικότητα του πιεστή δεν προϋπέθετε ειδικές γνώσεις, απαιτούσε όμως υψηλές δεξιότητες στην τοποθέτηση του χαρτιού και τη μελάνωση. Ανειδίκευτες θεωρούνταν οι εργασίες του διπλωτή, που δίπλωνε τα φύλλα της εφημερίδας σε διπλωτική μηχανή σχηματίζοντας έτσι την τελική μορφή της, και του διαλυτή, που καθάριζε και ταξινομούσε τα τυπογραφικά στοιχεία.²³

20. Η χρήση της καθαρεύουσας απαιτούσε υψηλό μορφωτικό επίπεδο από το τεχνικό προσωπικό, προκειμένου να παράγεται το φύλλο της εφημερίδας ή άλλα τυπογραφικά προϊόντα. Αθηνά Ζηζοπούλου, *Τυπογράφοι και εργάτες Τύπου στην Αθήνα του 20ού αιώνα: Συγκρότηση και εξέλιξη ενός επαγγελματικού χώρου, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2006*, σ. 37-38· Χρήστος Μανουσαρίδης, «“Μανούτιου” μαρτυρία: Απ’ το χειρόγραφο στο έντυπο», *Μνήμων* 20 (1998), σ. 281.

21. Α. Ζηζοπούλου, *ό.π.*, σ. 38.

22. Στο ίδιο, σ. 37-38· Χρ. Μανουσαρίδης, *ό.π.*· Α. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 138· Ν. Σκιαδάς, *Για την τυπογραφική δεοντολογία*, Αθήνα, Gutenberg – Γιώργος & Κώστας Δαρδανός, 1992, σ. 32-33, 53-54.

23. Α. Ζηζοπούλου, *ό.π.*, σ. 38· Α. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 137-139.

Η διάκριση ανάμεσα σε «ειδικευμένες» και «ανειδίκευτες» εργασίες στον χώρο των τυπογραφείων συνδεόταν με την πνευματική διάστασή τους και τη βαρύτητά τους στο παραγόμενο έντυπο. Η διαίρεση αυτή δεν βασιζόταν μόνο στην τεχνική δεξιότητα «αλλά και σε έμφυλους και κοινωνικούς διαχωρισμούς».²⁴

Το υψηλό μορφωτικό επίπεδο, ο πλούτος των τεχνικών συσσωρεύσεων, οι αυστηροί επιμερισμοί της εργασίας και ο νευραλγικός ρόλος στην έγκαιρη παραγωγή της εφημερίδας χαρακτήριζαν συνολικά τις βασικές ειδικότητες των πατραϊκών τυπογραφείων και αποτελούσαν τα κύρια συνδετικά μορφολογικά στοιχεία του προσωπικού τους. Ιδιαίτερα η διάσταση της πνευματικής εργασίας αποτελούσε βασικό συστατικό της εργασιακής ταυτότητας των εργατών Τύπου. Στην περίπτωση της Πάτρας, αλλά και συνολικά, στο συγκεκριμένο επάγγελμα το πνευματικό στοιχείο λειτουργούσε για τους εργάτες Τύπου ως η ειδοποιός διαφορά σε σχέση με άλλα εργατικά στρώματα. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί η Cynthia Cockburn για την περίπτωση των εργατών Τύπου του Λονδίνου μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, η τυπογραφική εργασία «ήταν ένας τρόπος έκφρασης και δημιουργίας που απολάμβανε υψηλό κύρος σε σύγκριση με άλλες εργασίες της εργατικής τάξης».²⁵

Η λινοτυπία

Η πρώτη μεγάλη αλλαγή στις εργασιακές σχέσεις και τις δομές των εργατών Τύπου της Πάτρας επήλθε με την είσοδο της λινοτυπίας στα τυπογραφεία των τοπικών εφημερίδων. Ο μεγάλος ανταγωνισμός με τις αθηναϊκές εφημερίδες ανάγκασε τις πατραϊκές να βελτιώσουν και να αυξήσουν την ύλη τους, προκειμένου να μη χάσουν το κομμάτι της αγοράς που διέθεταν στην πόλη. Έτσι, το 1955, ο *Νεολόγος*²⁶ και στη συνέχεια η *Πελοπόννησος* εγκατέστησαν λινοτυπικές μηχανές, παράδειγμα που ακολούθησε το 1958 και η *Ημέρα*. Έως τις αρχές της δεκαετίας του '60 η λινοτυπία είχε καθιερωθεί στο σύνολο του πατραϊκού Τύπου.²⁷

24. Α. Ζηζοπούλου, *ό.π.*, σ. 37, 39.

25. Cynthia Cockburn, *Brothers. Male Dominance and Technological Change*, Λονδίνο, Pluto Press, 1991, σ. 44.

26. Ο *Νεολόγος* επιχείρησε για πρώτη φορά τη χρήση λινοτυπικών μηχανών το 1948, όμως λόγω των δυσχερειών που είχε προκαλέσει η αποχώρηση των εργατών Τύπου για τη δημιουργία της *Σημερινής*, η πλήρης μεταστροφή του τεχνικού εξοπλισμού στη λινοτυπία επήλθε το 1955. Ν. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 125.

27. Χαρακτηριστικά, στην *Πελοπόννησο* η πλήρης προσαρμογή στη λινοτυπία

Η βασικότερη τεχνολογική αλλαγή αφορούσε την εκμηχάνιση της στοιχειοθεσίας των κειμένων με τη χρήση λινοτυπικών μηχανών. Η είσοδος της λινοτυπίας επέφερε ραγδαία τυποποίηση και εκμηχάνιση της εργασίας, καθώς ελάττωσε σημαντικά τον χρόνο στοιχειοθεσίας και συνακόλουθα συνέβαλε στην επιτάχυνση της σελιδοποίησης.²⁸ Συνολικά, δηλαδή, κατέστησε συντομότερη την όλη διαδικασία της προεκτύπωσης,²⁹ επιτρέποντας την αύξηση της ύλης και των σελίδων των πατραϊκών εφημερίδων.³⁰

Η λινοτυπία άλλαξε σε ένα βαθμό τον καταμερισμό εργασίας και τις εργασιακές σχέσεις, καθώς οι τοπικοί εκδότες διέθεταν πλέον τον τεχνικό εξοπλισμό για να αντισταθούν στις πιέσεις των εργαζομένων. Όντας κάτοχοι λινοτυπικών μηχανών οι εργοδότες δεν εξαρτιόνταν αποκλειστικά από τις χειρωνακτικές τεχνικές δεξιότητες των εργατών Τύπου για τον έγκαιρο σχηματισμό των κειμένων.

Η εισαγωγή της λινοτυπίας αποσκοπούσε, εκ μέρους της εργοδοτικής πλευράς, στη «σταδιακή απεξάρτηση από αυξημένο εργατικό δυναμικό», καθώς η λινοτυπική μηχανή μπορούσε να αποδίδει όσο τρεις, τέσσερις ή και περισσότεροι στοιχειοθέτες.³¹ Πράγματι, οι λινοτυπικές μηχανές επέφεραν καίριο πλήγμα σε ορισμένες ειδικότητες των εργατών Τύπου, ιδιαίτερα στους στοιχειοθέτες. Ενδεικτικό της υπεροχής της λινοτυπικής μηχανής είναι το γεγονός ότι ενώ ένας καλός στοιχειοθέτης δεν μπορούσε να στοιχειοθετήσει πάνω από 1.500 χαρακτήρες ανά ώρα, η λινοτυπική μηχανή «χτύπαγε» περισσότερους από 5.000 χαρακτήρες στο ίδιο διάστημα.³² Σύμφωνα με μια άλλη εκτίμηση, αρκούσαν πέντε λινοτυπικές μηχανές για να κατασκευαστούν σε πέντε ώρες 75 τεμάχια, που αποτελούσαν την ύλη μιας τετρασέλιδης εφημερίδας. Για τον ίδιο αριθμό τεμαχίων, στο ίδιο χρονικό διάστημα, χρειαζόνταν 15 στοιχειοθέτες.³³

επισφραγίστηκε με τη μεταφορά των γραφείων και του τυπογραφείου της σε νέο χώρο, το 1961. Γιάννης Καραλής, «Πελοπόννησος ... από κούνια», *Πελοπόννησος*, αρ. 15024, 10.07.1993.

28. Κ.Π. Βλάχος, «Η τέχνη της Τυπογραφίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 37 (2003), σ. 481.

29. Robert Bringhurst, *Στοιχεία της τυπογραφικής τέχνης*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001, σ. 149-150.

30. Α. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 142.

31. Χρήστος Λούκος, «Ένας τυπογράφος στην Αθήνα του 20ού αιώνα», *Μνήμων* 26 (2004), σ. 253.

32. Γ. Φράγκος, «Μαρτυρία», *Νέο Επίπεδο* 14 (1993), σ. 126.

33. Πάνος Καρικόπουλος, *Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής τυπογραφίας, 1476-1976*, Αθήνα 1976, σ. 87-89.

Η μείωση του δυναμικού των στοιχειοθετών γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτή στον ημερήσιο Τύπο της πόλης. Στα μέσα της δεκαετίας του '60, όταν είχε εδραιωθεί η χρήση της λινοτυπίας στον πατραϊκό Τύπο, σε κάθε μια από τις τρεις καθημερινές εφημερίδες της πόλης εργάζονταν από τρεις έως πέντε λινοτύπες έναντι των 10 και πλέον στοιχειοθετών που εργάζονταν την εποχή της στοιχειοθεσίας με το χέρι.³⁴

Από την ειδικότητα των στοιχειοθετών αυτοί που σταδιακά παρέμειναν στις πατραϊκές εφημερίδες, μαθαίνοντας εμπειρικά τον χειρισμό των λινοτυπικών μηχανών,³⁵ ήταν οι εργαζόμενοι με συγκεκριμένες τεχνικές δεξιότητες και υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Οι δεξιότητες αφορούσαν την ταχύτητα και την ακρίβεια της παραγωγής του κειμένου, σε συνάρτηση με το μορφωτικό επίπεδο και την ελαχιστοποίηση των γραμματικών και συντακτικών λαθών, ώστε να πραγματοποιούνται οι διορθώσεις με μεγαλύτερη ταχύτητα. Φαίνεται ότι η απόκτηση συγκεκριμένων και πιο εξειδικευμένων δεξιοτήτων, όπως η κατασκευή σύνθετων κειμένων με πίνακες και ισολογισμούς, και η ταχύτητα και η ακρίβεια της στοιχειοθέτησης, οι διαφορετικές δηλαδή διαστάσεις ειδικεύσης και εμπειρίας,³⁶ ήταν τα πλεονεκτήματα που είχαν οι στοιχειοθέτες που δεν έχασαν τη δουλειά τους, σε σχέση με τους συναδέλφους τους που είχαν λιγότερες δεξιότητες.³⁷ Η λινοτυπία επίσης σχεδόν αφάνισε τους διαλυτές, η παρούσα των οποίων θεωρείτο πλέον ήσσονος σημασίας.³⁸

Πρακτικά η αναδιάρθρωση που επέφερε η υιοθέτηση της λινοτυπίας, μεταφράστηκε σε απολύσεις: μεταξύ 1955 και 1962 το Ταμείο Ασφαλίσεως Τυπογράφων – Μισθωτών Γραφικών Τεχνών (ΤΑΤ – ΜΓΤ), ο ασφαλιστικός δηλαδή φορέας των εργατών Τύπου της Πάτρας, έκανε

34. Α. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 143.

35. Εξάιρεση στην εκμάθηση των λινοτυπικών μηχανών αποτέλεσε ο Νεολόγος, ο οποίος έφερε δύο λινοτύπες από την Αθήνα για μετεκπαίδευση των εναπομεινάντων στοιχειοθετών. Συνέντευξη με Γιώργο Μόσχο, 25.04.2008.

36. Α. Ζηζοπούλου, *ό.π.*, σ. 38.

37. Χ. Λούκος, *ό.π.*, σ. 254.

38. Παρότι ένας διαλυτής μπορούσε να εξυπηρετεί τρεις με τέσσερις στοιχειοθέτες, στα αρχεία της Ένωσης Εργατών Τύπου Πατρών, την περίοδο της στοιχειοθεσίας με το χέρι, δεν εμφανίζονται περισσότεροι από δύο ή τρεις διαλυτές ανά εφημερίδα. Η ύπαρξη περισσότερων διαλυτών φαίνεται ότι δεν συνέφερε οικονομικά τις εκδοτικές επιχειρήσεις, με συνέπεια τον καθαρισμό και την ταξινόμηση των πλεοναζόντων στοιχείων να τον αναλαμβάνουν στις περισσότερες περιπτώσεις οι νεότεροι στοιχειοθέτες, οι οποίοι γνώριζαν τη διαδικασία από τα καλλιτεχνικά και εκδοτικά τυπογραφεία, μιας και η διάλυση ήταν το πρώτο βήμα για την εκμάθηση της στοιχειοθεσίας. Α. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 139-140.

δεκτές 30 αιτήσεις αποζημίωσης εργαζομένων που απολύθηκαν εξαιτίας της τεχνολογικής αλλαγής.³⁹ Τα προαναφερθέντα είχαν ως αποτέλεσμα και τη μείωση του δυναμικού του σωματείου: μέχρι το 1966 οι εγγεγραμμένοι δεν ξεπερνούσαν τους 29.⁴⁰

Μπροστά στις εξελίξεις αυτές η ΕΕΤΠ περιορίστηκε, σε πρώτο επίπεδο, στη διεκδίκηση αποζημιώσεων για τους απολυμένους με υπομνήματα στο ΤΑΓ – ΜΓΤ. Οι αποζημιώσεις, ωστόσο, δεν ήταν η μόνη «γραμμή άμυνας» του σωματείου. Από το 1953 και ως τα μέσα της δεκαετίας του '60 η ΕΕΤΠ αφιέρωσε πολλές προσπάθειες στην απόδοση της υπαλληλικής ιδιότητας όχι μόνο για τα μέλη της αλλά για το σύνολο των εργατών Τύπου. Βάσει του νομοθετικού πλαισίου (νόμος 2112/1929, ΝΔ 2655/1953) η υπαλληλική ιδιότητα είχε διπλή σπουδαιότητα για τους εργάτες Τύπου: αφενός αναγνώριζε την πνευματική διάσταση της εργασίας και αφετέρου καθιστούσε πιο δύσκολες τις αθρόες απολύσεις, καθώς προέβλεπε υψηλή αποζημίωση, εφόσον αυτή υπολογιζόταν με βάση το σύνολο των ετών προϋπηρεσίας.⁴¹ Η σπουδή που επέδειξε η ΕΕΤΠ για την κατοχύρωση της υπαλληλικής ιδιότητας αποτελούσε σαφή προσπάθεια να «θωραχιστεί» η ιδιότητα αυτή θεσμικά απέναντι στις απολύσεις που επέφερε η έλευση της λινοτυπίας. Η πυκνή αλληλογραφία που ανέπτυξε στο παραπάνω διάστημα η ΕΕΤΠ με άλλα ομότεχνα σωματεία για την κατοχύρωση της υπαλληλικής ιδιότητας, καταδεικνύει ότι αντίστοιχα προβλήματα αντιμετώπιζε ο χώρος των εργατών Τύπου πανελλαδικά.⁴²

Η υπόθεση των απολύσεων εξαιτίας της τεχνολογικής αλλαγής περιέχει και μια πιο σύνθετη πραγματικότητα που σχετίζεται με τον έλεγχο του σωματείου επί του εργατικού δυναμικού. Οι εργάτες Τύπου αντιμε-

39. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Εξερχόμενα, φάκ. 1954-1956 και 1957-1959, αρ. εγγ. 216, 309, 332, 339 και 405.

40. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Μητρώων των Μελών, χωρίς αρίθμηση. Ο συγκεκριμένος φάκελος περιέχει μητρώα από το 1950 έως το 1967, ωστόσο είναι ημιτελής και λείπουν πάρα πολλά έγγραφα, ενώ τα υπάρχοντα τεκμήρια είναι στην πλειονότητά τους σε κακή κατάσταση και δυσανάγνωστα. Ως εκ τούτου οι παραπάνω αριθμοί δίνονται με επιφύλαξη.

41. Για τη δράση που ανέπτυξε η ΕΕΤΠ στο ζήτημα της υπαλληλικής ιδιότητας βλ. Α. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 188-196. Για το νομικό περιεχόμενο της υπαλληλικής ιδιότητας βλ. Α. Ζηζοπούλου, *ό.π.*, σ. 64· Χρ. Καραμπλιάς, *ό.π.*, σ. 23-24, 64.

42. Εν τέλει η υπαλληλική ιδιότητα αναγνωρίστηκε στις περισσότερες ειδικότητες εργατών Τύπου, πλην των πιεστών, το 1965. Το 1976 επεκτάθηκε και στους πιεστές. Α. Ζηζοπούλου, *ό.π.*, σ. 69· Α. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 195.

τώπιζαν με δυσφορία την είσοδο νέων, ανειδίκευτων εργαζομένων στις εφημερίδες, που ήταν αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας των εργοδοτών στις αρχές της δεκαετίας του '50.⁴³ Οι εργαζόμενοι αυτοί απασχολούνταν σε ανειδίκευτες θέσεις, όπως του διπλωτή και του διαλυτή, ως πρώτο στάδιο εκμάθησης της στοιχειοθεσίας, είτε ως στοιχειοθέτες με χαμηλό όγκο εργασιών. Από την πλευρά της η ΕΕΤΠ δεν ενέτασσε στις τάξεις της τους εργαζόμενους αυτούς, ενώ απέδιδε τα οικονομικά προβλήματα των μελών της στην «πλημμυρίδα ατέχνων νέων τυπογράφων».⁴⁴

Ο βασικός λόγος για τον αποκλεισμό αυτό ήταν το άτυπο σύστημα μαθητείας που είχε καθιερωθεί στις πατραϊκές εφημερίδες από τις αρχές του 20ού αιώνα. Στο πλαίσιο αυτό, οι νεοεισερχόμενοι στον τεχνικό τομέα των εφημερίδων έπρεπε να είναι ενήλικοι και, στις περισσότερες περιπτώσεις, να έχουν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις. Τη διαδικασία της μαθητείας αναλάμβαναν ουσιαστικά τα καλλιτεχνικά και εκδοτικά τυπογραφεία, οι τυπογραφικές δηλαδή επιχειρήσεις που δεν συνδέονταν με τις εφημερίδες· αυτό είχε να κάνει με μια σειρά λόγων που υποσκελίζουν και τις σχετικές νομοθετικές διατάξεις για την παιδική εργασία.⁴⁵ Οι πιεστικοί ρυθμοί της έντυπης παραγωγής απέτρεπαν τους εργάτες Τύπου να εντάσσουν στους κόλπους τους μαθητευόμενους, καθώς η εξοικείωση με τις απαιτήσεις του επαγγέλματος ήταν χρονοβόρα, συνεπώς υπήρχε κίνδυνος να διασαλευθεί ο ρυθμός παραγωγής της εφημερίδας.⁴⁶ Επίσης, η μαθητεία στα καλλιτεχνικά και εκδοτικά τυπογραφεία ενείχε πλεονεκτήματα τόσο για τους εργάτες Τύπου όσο και για τους ιδιοκτήτες των τυπογραφείων και των εφημερίδων. Για τους πρώτους (η μαθητεία αποτελούσε μηχανισμό ελέγχου εισόδου στο επάγγελμα, ενώ από την πλευρά των εργοδο-

43. Α. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 144.

44. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Εξερχόμενα, φάκ. 1950-1953, αρ. εγγ. 106, υπόμνημα προς το Υπουργείο Εργασίας (03.11.1951).

45. Το 1912 απαγορεύτηκε νομοθετικά η εργασία των αγοριών κάτω των 16 ετών —όπως και των ανήλικων κοριτσιών— σε μια σειρά επαγγελματικών χώρων που λειτουργούσαν υπό ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας, μεταξύ αυτών και τα τυπογραφεία. Γιάννης Ληξουριώτης, «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: Η περίπτωση της παιδικής εργασίας», στο: Γιώργος Μαυρογορδάτος — Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1992, σ. 205-223· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1993, σ. 284.

46. Α. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 127-128.

τών ισοδυναμούσε με προσοδοφόρα πηγή φθηνής εργατικής δύναμης).⁴⁷

Οι εργαζόμενοι αυτής της κατηγορίας φαίνεται ότι ήταν και αυτοί που εν τέλει απολύθηκαν λόγω της τεχνολογικής αλλαγής. Πιο συγκεκριμένα, οι ανειδίκευτοι νέοι εργαζόμενοι, οι στοιχειοθέτες με τις λιγότερες δεξιότητες και οι απασχολούμενοι στις θεωρούμενες ως «ανειδίκευτες» εργασίες του διπλωτή και του διαλυτή ήταν αυτοί που υπέστησαν τις αναδιαρθρώσεις που επέφερε η λινοτυπία. Η αναδιάταξη αυτή του εργατικού δυναμικού μπορεί να μείωσε την αριθμητική δύναμη της ΕΕΤΠ, ωστόσο έδινε πλέον στο σωματείο μεγαλύτερη δυνατότητα ελέγχου των προσλήψεων, καθώς οι εναπομεινάντες είχαν υψηλό βαθμό δεξιοτήτων, ενώ αυξήθηκε και η συσπείρωση των εργαζομένων εντός της ΕΕΤΠ.⁴⁸

Την επόμενη εικοσιπενταετία, από τα μέσα της δεκαετίας του '60 έως τα τέλη της δεκαετίας του '80, ο εργασιακός χώρος των εργατών Τύπου της Πάτρας παρέμεινε σταθερός ως προς τους ρόλους και τον καταμερισμό της εργασίας. Σε γενικές γραμμές, από τα μέσα της δεκαετίας του '60 το μοντέλο παραγωγής με τη λινοτυπία αποτελείτο από τον αρχιεργάτη-σελιδοποιό, τρεις έως πέντε λινοτύπες, τρεις στοιχειοθέτες τίτλων και διαφημίσεων, εκ των οποίων ένας αναλάμβανε και τον ρόλο του διαλυτή, έναν πιεστή, έναν βοηθό πιεστή και έναν διπλωτή.⁴⁹

Η σταθερότητα αυτή προέκυψε από την εξισορρόπηση των κλυδωνισμών που επέφερε στον τομέα της προεκτύπωσης η λινοτυπία και από την προσαρμογή του εργατικού δυναμικού στη συγκεκριμένη τεχνολογία. Στο θέμα των απολύσεων η εμπειρία διεθνώς έδειξε ότι η εισαγωγή της λινοτυπίας οδήγησε στην αύξηση της ανεργίας των στοιχειοθετών, η οποία όμως φαίνεται ότι τελικά δεν ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένη, λόγω της αύξησης της ζήτησης για έντυπο υλικό αλλά και λόγω της ισχυρής διαπραγματευτικής θέσης των τυπογραφικών συνδικαλιστικών οργανώσεων στη Δυτική Ευρώπη, τη Ρωσία και τις ΗΠΑ.⁵⁰ Αντίστοιχα, «τα συνδικάτα, από τη μεριά τους, αντιστάθηκαν σ' αυτές τις απόπειρες και σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό επιδίωξαν να καθορίσουν τους όρους εισαγωγής των νέων τεχνολογιών».⁵¹

Στην περίπτωση της Πάτρας, οι εργάτες Τύπου, ενώ δεν όρισαν τους όρους εισόδου της λινοτυπίας, διατήρησαν αφενός τον έλεγχο της προ-

47. Α. Ζηζοπούλου, *ό.π.*, σ. 44.

48. Α. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 144.

49. Στο ίδιο, σ. 143.

50. C. Cockburn, *ό.π.*, σ. 28-29.

51. Νίκος Λεάνδρος, *Μαζικά έντυπα επικοινωνίας στην Ελλάδα. Οικονομικές και τεχνολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Δελφίνι, 1992, σ. 73.

σφοράς εργασίας και αφετέρου τα δομικά χαρακτηριστικά που καθιστούσαν τον ρόλο τους πρωτεύοντα στη διαδικασία της έντυπης παραγωγής. Δηλαδή το πρώτο στάδιο της παραγωγικής διαδικασίας καλύφθηκε από τους εναπομείναντες στοιχειοθέτες και δεν ανατέθηκε σε εξειδικευμένους λινοτύπες από εφημερίδες άλλων πόλεων.⁵²

Η ΕΕΤΠ, λοιπόν, είχε στη διάθεσή της έναν μειωμένο μεν αλλά συμπαγή αριθμό εργατών Τύπου, από την περίοδο της στοιχειοθεσίας με το χέρι, και, αφού το προσωπικό προσαρμόστηκε στον χειρισμό των λινοτυπικών μηχανών, διατήρησε τις δομές και τον αυστηρό καταμερισμό εργασίας. Ο αρχιεργάτης εξακολουθούσε να είναι σε κάθε εφημερίδα υπεύθυνος για τις νέες προσλήψεις· συνολικά τον ρόλο αυτό είχε η ΕΕΤΠ για το τεχνικό δυναμικό των εφημερίδων της Πάτρας. Επιπλέον, η ποιότητα του παραγόμενου εντύπου συνέχισε να εξαρτάται από την τεχνική και την ευαισθησία του σελιδοποιού και των στοιχειοθετών τίτλων.⁵³

Παρατηρώντας, τέλος, τα διαθέσιμα μητρώα της Ένωσης για τις δύο αυτές δεκαετίες, προκύπτει ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον στοιχείο. Η μεγάλη πλειονότητα των εργατών Τύπου, που συνταξιοδοτήθηκαν στα χρόνια αυτά, άλλαζαν θέση εντός της εφημερίδας, δύο με τρία χρόνια πριν βγουν στη σύνταξη, ενώ αρκετοί συνέχισαν να εργάζονται για ένα διάστημα και αφότου συνταξιοδοτήθηκαν. Η εξήγηση ότι επιζητούσαν εισόδημα για κάποια χρόνια ακόμα εξαιτίας των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν με το ασφαλιστικό τους ταμείο, δεν είναι επαρκής. Από τα μητρώα και τις μαρτυρίες προκύπτει ότι αυτοί οι εργάτες Τύπου απασχολούνταν πλέον ως διορθωτές κειμένων ή ως βοηθοί σελιδοποιού, αναλαμβάνοντας ένα μέρος των εργασιών.⁵⁴ Το ιδιότυπο αυτό εργασιακό status ερμηνευόταν

52. Αντίθετα, η Ένωση αντιστάθηκε στην προοπτική να κατέλθουν στην Πάτρα εργάτες Τύπου από την Αθήνα για να εργαστούν ως λινοτύπες, ζητώντας με υπόμνημά της, το 1962, προς το σωματείο εργατών Τύπου της Αθήνας να ελέγξει και να προλάβει τέτοιες διαθέσεις. Βλ. Ασημάκης Παλαιολόγος, «Οι μεταπολεμικές τεχνολογικές αλλαγές και οι επιπτώσεις τους στους εργάτες Τύπου. Το παράδειγμα της Πάτρας», 14^η Συνάντηση μεταπτυχιακών φοιτητών Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη Σύγχρονη και Νεότερη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 17-19.07.2009.

53. Α. Παλαιολόγος, *Οι εργάτες Τύπου*, ό.π., σ. 146.

54. Για τη δεκαετία του '60, από τις πηγές προκύπτει ότι η πλειονότητα των εργατών Τύπου που είχαν υποβάλει αίτηση συνταξιοδότησης, καταγράφονταν ως «βοηθός σελιδοποιού», «βοηθός στοιχειοθέτου τίτλων» ή «στοιχειοθέτης καταχωρίσεων», με μικρές παραλλαγές στις διατυπώσεις. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Εξερχόμενα, φάκ. 1960-1962, αρ. εγγ. 120, φάκ. 1963-1965, αρ. εγγ. 98, 107 και φάκ. 1966

από τους εργάτες Τύπου ως μια προσπάθεια μετάδοσης της εμπειρίας τους στους νεότερους συναδέλφους, με στόχο τη ζύμωση των νεοεισερχόμενων με τις διάφορες διεκδικήσεις του σωματίου και τη θωράκισή τους απέναντι στις εργοδοτικές πιέσεις, αλλά και ως συνολική βοήθεια στους ενεργούς εργάτες Τύπου, προκειμένου να αντεπεξέλθουν στην αυξημένη εκδοτική παραγωγή.⁵⁵ Αν ληφθεί υπόψη η μεγάλη αύξηση της κυκλοφορίας και των εκδόσεων —όπως αναφέρθηκε στην πρώτη ενότητα— στις αρχές της δεκαετίας του '60 και στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, αλλά και η σταδιακή αύξηση της ύλης των ημερησίων πατραϊκών εφημερίδων από τις τέσσερις σελίδες, στα μέσα της δεκαετίας του '50, σε 10 και 12 τη δεκαετία του '80,⁵⁶ η πρακτική αυτή μπορεί να εκληφθεί ως μια εσωτερική προσπάθεια διατήρησης του νευραλγικού ρόλου του τεχνικού προσωπικού στη διαδικασία παραγωγής της εφημερίδας.

Η ηλεκτρονική στοιχειοθεσία

Από τις αρχές της δεκαετίας του '80 τόσο οι εκδότες όσο και το τεχνικό προσωπικό του πατραϊκού Τύπου άρχισαν να παρακολουθούν με ενδιαφέρον την είσοδο και τη σταδιακή εδραίωση της ηλεκτρονικής στοιχειοθεσίας στις αθηναϊκές εφημερίδες.

Η ηλεκτρονική στοιχειοθεσία ήταν κυρίαρχη τεχνολογική τομή στην τυπογραφική τέχνη. Βασική καινοτομία ήταν το πέρασμα της διαδικασίας της προεκτύπωσης από το μέταλλο σε ηλεκτροφωτοχημικό υλικό, και ειδικότερα στο φιλμ. Για τον λόγο αυτό η ηλεκτρονική στοιχειοθεσία αποκαλείται συχνά και «ψυχρή τυπογραφία», σε αντιδιαστολή με τη μηχανική «θερμή τυπογραφία».⁵⁷ Η ηλεκτρονική τυπογραφία διαιρείται ως προς την εξέλιξή της σε δύο φάσεις: την πρώιμη ηλεκτρονική (στο εξής φωτοστοιχειοθεσία), η οποία απαιτεί μια σειρά δεξιοτήτων και ηλε-

(ελλιπής), αρ. εγγ. 44. Παρόμοιες ιδιότητες αντιστοιχούν και στους εργάτες Τύπου που υπέβαλαν αιτήσεις συνταξιοδότησης τη δεκαετία του '70. Στο ίδιο, φάκ. 1975-1977, αρ. εγγ. 25 και φάκ. 1978-1979, αρ. εγγ. 87.

55. Α. Παλαιολόγος, *Οι εργάτες Τύπου*, ό.π., σ. 148-149· συνέντευξη με Ρεγγίνα Αλεξοπούλου, 14.07.2013. Για την πρακτική αυτή ως προσπάθεια των εργατών Τύπου να εξισορροπήσουν και να αμβλύνουν τους περιορισμούς που επέφερε η λινοτυπία στους στοιχειοθέτες, αναλαμβάνοντας επικουρικές εργασίες δόρωσης και σελιδοποίησης, βλ. Χρήστος Λούκος, «Τυπογραφία και Τυπογράφοι: Αθήνα 1930-1990», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 318-319.

56. Α. Παλαιολόγος, *Οι εργάτες Τύπου*, ό.π., σ. 86-87.

57. Κ. Guy – Β. Haywood, «Printing», στο: Luc Soete (επιμ.), *Technological Trends and Employment: Electronics and Communications*, Aldershot, Gower, 1985, σ. 81.

κτρονικών παρεμβάσεων, και την ψηφιακή, η οποία περιλαμβάνει μια εξ ολοκλήρου ηλεκτρονική διαδικασία.⁵⁸

Η φωτοστοιχειοθεσία

Στη συγκεκριμένη τεχνική μέθοδο η δακτυλογράφηση των κειμένων σε φωτοσυνθετικές μηχανές αντικαθιστά τη λινοτυπική μηχανή, η σελιδοποίηση, η φωτογράφιση και η ένθεση κειμένων και γραφιστικών στοιχείων αντικαθιστά τη διαμόρφωση της σελίδας στη μαρμάρινη επιφάνεια, που ήταν το κυρίαρχο μοντέλο στη μηχανική στοιχειοθεσία, ενώ η τελική επεξεργασία περιλαμβάνει τη φωτογράφιση, τη χημική κατεργασία και τη μετατροπή των σελίδων σε φιλμ.⁵⁹

Το τυπογραφικό δυναμικό των πατραϊκών εφημερίδων ήρθε σε ελάχιστη επαφή με τη φωτοστοιχειοθεσία, καθώς η συγκεκριμένη τεχνολογία εισήχθη σε πολύ περιορισμένο βαθμό στον πατραϊκό Τύπο. Ειδικότερα, η μοναδική εφημερίδα που χρησιμοποίησε φωτοστοιχειοθεσία, ήταν *Τα Γεγονότα*, ημερήσιο φύλλο που ξεκίνησε να εκδίδεται τον Σεπτέμβριο του 1986. Η συγκεκριμένη εφημερίδα εξ αρχής χρησιμοποιούσε φωτοστοιχειοθεσία καθώς και offset εκτύπωση, και αποτέλεσε το πρώτο και μοναδικό παράδειγμα στον πατραϊκό Τύπο που υιοθέτησε τον συνδυασμό των παραπάνω τεχνολογιών.

Η εκδοτική ομάδα των *Γεγονότων*, που ήταν επταμελής συνεταιριστική επιχείρηση απαρτιζόμενη ως επί το πλείστον από δημοσιογράφους, αποφάσισε, όπως προκύπτει από προφορικές μαρτυρίες, να χρησιμοποιήσει τη φωτοστοιχειοθεσία, πρώτον, διότι αποτελούσε την αιχμή της τεχνολογίας που ήδη κυριαρχούσε στον ημερήσιο αθηναϊκό Τύπο, και δεύτερον, γιατί θεωρούσε ότι μακροπρόθεσμα θα είχε καλύτερες οικονομικές προοπτικές. Το σκεπτικό ήταν ότι με τη χρήση της φωτοστοιχειοθεσίας η εφημερίδα θα ήταν πιο ελκυστική στην εμφάνιση και θα μπορούσε να προσελκύσει περισσότερες διαφημίσεις, πραγματοποιώντας έτσι δυναμική είσοδο στην εκδοτική αγορά της πόλης. Πέραν τούτου, οι τυπογραφικές εγκαταστάσεις των *Γεγονότων* στοιχειοθετούσαν και εκτύπωναν μικρές εφημερίδες συλλόγων και σωματείων, καθώς και φυλλάδια και διαφημιστικές μακέτες. Μέσα, λοιπόν, από τη διεύρυνση του κύκλου εργασιών και την αύξηση των εσόδων η εκδοτική ομάδα των *Γεγονότων* επιχείρησε να αντιμετωπίσει το μεγαλύτερο μειονέκτημα της φωτοστοιχειοθεσίας, που

58. C. Cockburn, *ό.π.*, σ. 61.

59. R. Bringhurst, *ό.π.*, σ. 153-154· Σπύρος Μπέσης, *Γραμματογραφία*, Αθήνα, Ίων, 1996, σ. 55· Ν. Σκιαδάς, *Για την τυπογραφική δεοντολογία*, *ό.π.*, σ. 61-62.

ήταν το μεγάλο κόστος του στοιχειοθετικού και εκτυπωτικού εξοπλισμού.

Ως προς την προσαρμογή του τεχνικού προσωπικού των *Γεγονότων* στις απαιτήσεις και τις δεξιότητες της φωτοστοιχειοθεσίας, προηγήθηκαν ορισμένοι μήνες προετοιμασίας και εκπαίδευσης. Ειδικότερα, εξειδικευμένοι τεχνικοί από την Αθήνα έρχονταν ανά τακτά χρονικά διαστήματα στην Πάτρα και εκπαιδευαν τους εργάτες Τύπου της συγκεκριμένης εφημερίδας στη φωτοστοιχειοθεσία, συντηρώντας παράλληλα τον εξοπλισμό. Το τυπογραφικό δυναμικό ήταν είτε εργάτες Τύπου που εργάζονταν στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Εβδομάδα* (πρόδρομος των *Γεγονότων*, που χρησιμοποιούσε λινότυπία), είτε νέο προσωπικό.⁶⁰

Δεδομένης της εκπαίδευσης και της έλλειψης μεγάλης πίεσης, καθώς δεν υπήρχε κάποια ημερήσια εφημερίδα που να χρησιμοποιεί τη συγκεκριμένη τεχνολογία, οι εργάτες Τύπου προσαρμόστηκαν αρκετά ομαλά στη φωτοστοιχειοθεσία. Οι σελιδοποιοί εξακολούθησαν να αναλαμβάνουν τη σύνθεση των σελίδων, ενώ οι λινότυπες πέρασαν στον χειρισμό των φωτοσυνθετικών μηχανών με σχετική άνεση, καθώς αυτό που άλλαξε ήταν τα τεχνικά μέσα και όχι ο καταμερισμός εργασίας.⁶¹ Στην πράξη, ο βασικός πυρήνας της παραγωγικής διαδικασίας έμεινε αναλλοίωτος. Η διαδικασία της προεκτύπωσης παρέμεινε διασπασμένη σε μια σειρά από χωριστές εργασίες, όπως πληκτρολόγηση, κόψιμο του χαρτιού της φωτοστοιχειοθεσίας στις κατάλληλες διαστάσεις, φωτογραφική εργασία και παραγωγή της εκτυπωτικής πλάκας.⁶² Μεγαλύτερες ήταν η δυσκολίες στην offset εκτύπωση, όπου σημειώνονταν συχνές βλάβες στο πιεστήριο.⁶³

Για ποιον λόγο όμως η φωτοστοιχειοθεσία εισήχθη σε τόσο μικρή κλίμακα στον πατραϊκό Τύπο, από τη στιγμή που είχε καθιερωθεί πλήρως (ώς τις αρχές της δεκαετίας του '80) στα αθηναϊκά δημοσιογραφικά συγκροτήματα;⁶⁴

Η εξαιρετικά περιορισμένη εισαγωγή φωτοστοιχειοθεσίας και offset στην Πάτρα οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στα οργανωτικά προβλήματα που εκτιμούσαν ότι θα αντιμετώπιζαν οι τοπικοί εκδότες με τη μετάβαση από τη λινότυπία στη φωτοστοιχειοθεσία, στις ακριβές τιμές του

60. Συνέντευξη με Αγγελική Ανυφαντή, 28.07.2014.

61. Συνεντεύξεις με Γιώργο Κοζία, 02.05.2008, και Ρεγγίνα Αλεξοπούλου, 28.09.2008.

62. Α. Παλαιολόγος, *Οι εργάτες Τύπου*, ό.π., σ. 153.

63. Συνέντευξη με Αγγελική Ανυφαντή, 28.07.2014. Κατά τη μαρτυρία, οφειλόταν και στη δυσκολία των πιεστών, που προηγουμένως εργάζονταν σε μηχανικά πιεστήρια, να προσαρμοστούν στον χειρισμό του.

64. Χ. Καραμπλιάς, ό.π., σ. 37.

τεχνικού εξοπλισμού⁶⁵ και στο γεγονός ότι οι φωτοσυνθετικές μηχανές με ελληνικές γραμματοσειρές έγιναν πιο προσιτές μετά το 1982, οπότε καταργήθηκε το πολυτονικό σύστημα,⁶⁶ που μέχρι τότε δυσκόλευε τους προγραμματιστές των εταιρειών κατασκευής φωτοσυνθετικών μηχανών.⁶⁷

Μπορεί να υποστηριχθεί πως από την πλευρά τους οι Πατρινοί εκδότες παρακολουθούσαν τις αντίστοιχες εξελίξεις στην Αθήνα για το ζήτημα της φωτοστοιχειοθεσίας και της ψηφιακής στοιχειοθεσίας, και την εμφάνιση πιο φθηνού, ευέλικτου και προσιτού για τις οικονομικές τους δυνατότητες στοιχειοθετικού και εκτυπωτικού εξοπλισμού. Σε μεγάλο βαθμό, δηλαδή, οι εκδότες ανέμεναν να καταστεί προσιτή στις οικονομικές τους δυνατότητες η ψηφιακή στοιχειοθεσία, διεθνώς γνωστή ως Desktop Publishing (DTP).

Σε γενικές γραμμές, επομένως, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '90, η λινοτυπία εξακολουθούσε να αποτελεί τη βασική τεχνολογία του πατραϊκού Τύπου.

Ποια ήταν όμως η στάση των εργατών Τύπου της Πάτρας απέναντι στη νέα τεχνολογία; Η ΕΕΤΠ, από τις αρχές της δεκαετίας του '80, αναμείχθηκε ενεργά στο ζήτημα της φωτοστοιχειοθεσίας. Βασικό μέλημα του σωματείου ήταν η διασφάλιση των εργαζομένων και των κεκτημένων τους απέναντι στις αλλαγές που επέφερε η νέα τεχνολογία.

Η προσπάθεια αυτή περιλάμβανε μια σειρά δραστηριοτήτων από την πλευρά της Ένωσης. Κατά πρώτον, μεμονωμένα μέλη ή ολιγομελείς αντιπροσωπίες του Διοικητικού Συμβουλίου μετείχαν σε κλαδικές συσκέψεις που διοργανώθηκαν από σωματεία εργατών Τύπου για το ζήτημα της φωτοστοιχειοθεσίας. Μεταξύ άλλων, η ΕΕΤΠ μετείχε α) στην πανελλαδική σύσκεψη των σωματείων εργατών Τύπου, το 1980, στα Τρίκαλα,⁶⁸ β) στη σύσκεψη των ομότεχνων σωματείων της Πελοποννήσου, το 1981,⁶⁹ και γ) σε άλλες συσκέψεις των σωματείων εργατών Τύπου της

65. Ν. Λέανδρος, *ό.π.*, σ. 61.

66. Η απόφαση για την κατάργηση του πολυτονικού συστήματος ψηφίστηκε στη Βουλή στις 11 Ιανουαρίου 1982, μετά από θυελλώδη συνεδρίαση. Βλ. Ριζοσπάστης, αρ. 2208, 12.01.1982. Σταδιακά, εντός του 1982, ο Τύπος της Πάτρας υιοθέτησε το μονοτονικό σύστημα.

67. Στ. Σταυρόπουλος, «Ο σχεδιασμός των γραμμάτων στα ελληνικά στοιχειοθετήρια και η μετατροπή τους στην ηλεκτρονική φωτοστοιχειοθεσία», *Νέο Επίπεδο* 15-16 (1993), σ. 117.

68. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Γενικών Συνελεύσεων από Νοέμβριον 1972, Γενική Συνέλευση 25.01.1981.

69. Στο ίδιο, Γενική Συνέλευση 12.04.1981.

επαρχίας στην Αθήνα, το 1985,⁷⁰ και στη Λάρισα, το 1986.⁷¹ Ενδεικτικό, εξάλλου, της βαρύτητας που προσέδιδε η ΕΕΤΠ στο όλο ζήτημα, ήταν η συμμετοχή της στην Πανελλήνια Συντονιστική Επιτροπή Τεχνικών Επαρχιακού Τύπου, που συστάθηκε το φθινόπωρο του 1981 με σκοπό να προωθήσει την ένταξη των εργατών Τύπου των επαρχιακών εφημερίδων στον νόμο 1186/81. Αντιπρόεδρος της εν λόγω επιτροπής ορίστηκε ο γραμματέας της ΕΕΤΠ.⁷²

Ακόμη, η Ένωση διατηρούσε επαφές και αλληλογραφία με άλλα αντίστοιχα σωματεία της επαρχίας, με κύριο αντικείμενο την ενημέρωση για τις εξελίξεις γύρω από το ζήτημα της καθιέρωσης της φωτοστοιχειοθεσίας. Άλλη μια πρακτική που υιοθέτησε κατά κόρον το σωματείο στο θέμα της φωτοστοιχειοθεσίας, ήταν οι συναντήσεις και η αλληλογραφία με βουλευτές, αυτοδιοικητικούς και κυβερνητικούς παράγοντες. Οι συναντήσεις και οι επιστολές αφορούσαν τη φωτοστοιχειοθεσία τόσο στο πλαίσιο των αιτημάτων του κλάδου σε πανελλαδικό επίπεδο⁷³ όσο και στο πλαίσιο των κινήσεων των εκδοτών της Πάτρας.⁷⁴

Ως προς τα αιτήματα των εργατών Τύπου της Πάτρας στο ζήτημα

70. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου από Νοέμβριον 1972, Συνεδρίαση ΔΣ 20.06.1985.

71. Στο ίδιο, Συνεδρίαση ΔΣ 05.06.1986.

72. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Γενικών Συνελεύσεων από Νοέμβριον 1972, Γενική Συνέλευση 24.01.1982.

73. Για παράδειγμα, το πρώτο τρίμηνο του 1981 ο αντιπρόεδρος και ο γραμματέας του σωματείου επισκέφθηκαν Αχαιούς βουλευτές καθώς και τον υπουργό Προεδρίας Κωνσταντίνο Στεφανόπουλο στην Αθήνα, με αίτημα να ψηφιστεί ο νόμος 1186/81. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Γενικών Συνελεύσεων από Νοέμβριον 1972, Γενική Συνέλευση 12.04.1981. Επιπλέον, η ΕΕΤΠ καλούσε τα αντίστοιχα σωματεία της επαρχίας να ακολουθήσουν παρόμοιες πρακτικές. Το 1985, με απόφασή του το ΔΣ της Ένωσης έκανε έκκληση στα σωματεία εργατών Τύπου της επαρχίας να κινητοποιηθούν στο ζήτημα της φωτοσύνθεσης με επισκέψεις στους αρμόδιους υπουργούς, έχοντας και τη συμπαράσταση της Ομοσπονδίας. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου από Νοέμβριον 1972, Έκτακτη Συνεδρίαση ΔΣ 16.01.1985.

74. Ενδεικτικά, τον Δεκέμβριο του 1983 ο διευθυντής της *Πελοποννήσου* προειδοποίησε το τεχνικό προσωπικό ότι, αν δεν προσπαθήσει περισσότερο για καλύτερη εμφάνιση του εντύπου, η εφημερίδα θα υιοθετήσει τη μέθοδο της φωτοστοιχειοθεσίας. Ως απάντηση το ΔΣ της ΕΕΤΠ αποφάσισε να μεταβεί αντιπροσωπία του στην Αθήνα και να θέσει το θέμα σε αρμόδιους κυβερνητικούς παράγοντες, καθώς και να αποστείλει επιστολές στον υπουργό Προεδρίας και σε όλα τα κοινοβουλευτικά κόμματα. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου από Νοέμβριον 1972, Συνεδρίαση ΔΣ 14.12.1983.

της εισαγωγής της φωτοστοιχειοθεσίας, στις αρχές του 1981, με αφορμή την πρόθεση εκδότη της Πάτρας να στοιχειοθετήσει εφημερίδα με τη μέθοδο της φωτοστοιχειοθεσίας, η ΕΕΤΠ απέστειλε τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας σε κυβερνητικούς παράγοντες και σε αυτοδιοικητικούς και συνδικαλιστικούς φορείς, με αίτημα να κατοχυρωθούν εκ των προτέρων τα κεκτημένα δικαιώματα των εργαζομένων με τη μετάβαση στη νέα μέθοδο.⁷⁵ Δύο χρόνια αργότερα, με έγγραφό της προς την Ομοσπονδία Μισθωτών Τύπου και Βιομηχανίας Χάρτου (OMTBX), η ΕΕΤΠ εξειδίκευε το αίτημα της κατοχύρωσης των εργαζομένων απέναντι στη φωτοστοιχειοθεσία: το κράτος όφειλε πλέον να φροντίσει ώστε να συνταξιοδοτηθούν οι εργαζόμενοι ηλικίας άνω των 45 ετών και να εξασφαλιστεί η εργασία των υπολοίπων ή να διαθέσει τη νέα τεχνολογία στο ήδη υπάρχον τεχνικό προσωπικό των εφημερίδων.⁷⁶ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι τα συγκεκριμένα αιτήματα δεν αποτελούσαν αποκλειστική έκφραση της ΕΕΤΠ. Παρόμοια αιτήματα είχαν διατυπώσει και οι εργάτες Τύπου της Αθήνας, από τα μέσα της δεκαετίας του '70. Φλέγον ζήτημα για τους εργάτες Τύπου της Αθήνας ήταν η τροποποίηση των διατάξεων περί του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης και περί του απαιτούμενου χρόνου ασφάλισης για έξοδο, ώστε να διευκολυνθεί αφενός η έξοδος όσων θα εκτοπίζονταν από τις νέες μεθόδους στοιχειοθεσίας, αλλά και για να λαμβάνουν πλήρη συνταξιοδοτικά δικαιώματα όσοι λάμβαναν τις ειδικότητες της νέας τεχνολογίας. Τα δύο αυτά θέματα ρύθμιζε ο νόμος 1186/1981 και αφορούσαν την Ομοσπονδία Τύπου, που περιλάμβανε τους εργάτες Τύπου της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης.⁷⁷

Αλλά και στους κόλπους των σωματείων εργατών Τύπου των επαρχιακών εφημερίδων η παμπελοποννησιακή σύσκεψη των σωματείων εργατών Τύπου το 1981, και κυρίως η Πανελλήνια Συντονιστική Επιτροπή που συστάθηκε το ίδιο έτος, είχαν ως βασικό αίτημα –όπως αναφέρθηκε προηγουμένως– την υπαγωγή των σωματείων του τεχνικού προσωπικού των επαρχιακών εφημερίδων στον νόμο 1186/81, καθώς θεωρούσαν ότι οι διατάξεις του κάλυπταν τα παραπάνω αιτήματα.⁷⁸ Παρότι οι εργάτες

75. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Γενικών Συνελεύσεων από Νοέμβριον 1972, Γενική Συνέλευση 08.02.1981.

76. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου από Νοέμβριον 1972, Συνεδρίαση ΔΣ 06.09.1983.

77. Ν. Λέανδρος, *ό.π.*, σ. 303.

78. Για πρόσθετες αναφορές για το ζήτημα βλ. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου από Νοέμβριον 1972, Συνεδρίαση Δ.Σ.

Τύπου της επαρχίας εξαιρέθηκαν από τον εν λόγω νόμο,⁷⁹ οι προσπάθειες της ΕΕΤΠ δεν σταμάτησαν. Αντιπροσωπία της έθεσε το θέμα της ένταξης στον προαναφερθέντα νόμο σε συνάντηση που είχε με τον Γενικό Γραμματέα Τύπου και Πληροφοριών, τον Σεπτέμβριο του 1982,⁸⁰ ενώ τον Ιούνιο του 1987 η Ένωση μετείχε στην απεργία που προκήρυξε η ΟΜΤΒΧ, με αίτημα την υπαγωγή των εργαζομένων στις επαρχιακές εφημερίδες στον νόμο 1186/81.⁸¹ Εν ολίγοις, τα αιτήματα της Ένωσης στο ζήτημα της φωτοστοιχειοθεσίας ήταν εναρμονισμένα με τις διεκδικήσεις των ομότεχων επαρχιακών συνδικάτων και της Ομοσπονδίας.

Η ψηφιακή στοιχειοθεσία

Ο χώρος των εργατών Τύπου της Πάτρας βρέθηκε σε φάση εξαιρετικά μεγάλης σύγχυσης στις αρχές της δεκαετίας του '90 και μέχρι το 1994, οπότε οι τοπικές εφημερίδες ξεκίνησαν να υιοθετούν τη μέθοδο του Desktop Publishing (DTP), που αποτελεί τη βασική –και κυρίαρχη σήμερα– μέθοδο της ψηφιακής στοιχειοθεσίας. Στο DTP όλη η συγγραφή της ύλης και η συνολική γραφική σύνθεση διεκπεραιώνεται αποκλειστικά μέσα από ηλεκτρονικούς υπολογιστές.⁸² Για την εκτύπωση των σχηματισμένων σε υπολογιστή σελίδων χρησιμοποιούνται δύο βασικές μέθοδοι. Η πρώτη είναι η απευθείας εξαγωγή σε φιλμ, μέθοδος γνωστή ως Computer to Film (CTF). Η δεύτερη, και πιο σύγχρονη, είναι η αποτύπωση απευθείας στην εκτυπωτική πλάκα των επεξεργασμένων αρχείων, μέθοδος γνωστή ως Computer to Plate (CTP).⁸³

24.03.1981 και τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Γενικών Συνελεύσεων από Νοέμβριον 1972, Γενική Συνέλευση 14.02.1982.

79. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Γενικών Συνελεύσεων από Νοέμβριον 1972, Γενική Συνέλευση 14.02.1982.

80. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου από Νοέμβριον 1972, Συνεδρίαση ΔΣ 26.09.1982.

81. Στο ίδιο, Συνεδρίαση ΔΣ 05.06.1987.

82. Δημήτρης Παυλόπουλος, «Η νέα τεχνολογία, οι εξελίξεις της παραδοσιακής τυπογραφίας και η ηλεκτρονική επανάσταση στην παραγωγή και στη διάθεση του βιβλίου και του Τύπου», στο: Κ. Σπ. Στάικος – Τ.Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού, 1499-1999, Οδηγός της Έκθεσης*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2000, σ. 107.

83. Αντώνης Παπαντωνόπουλος, *Πορεία γραφής και γραφικών τεχνών*, Πάτρα, Οργανισμός Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης – Πάτρα 2006, 2006, σ. 99. Για αναλυτική περιγραφή σχετικά με την κατασκευή και της χρήση γραφικού προτύπου μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή βλ. Sandee Cohen, *From Design Into*

Η ψηφιακή στοιχειοθεσία υιοθετήθηκε από το σύνολο των τακτικά εκδιδόμενων εφημερίδων της Πάτρας, καθημερινών και εβδομαδιαίων, εντός της διετίας 1991-1993, όπως φαίνεται και στον πίνακα που ακολουθεί:

Πίνακας 1
Έναρξη έκδοσης των κυριότερων πατραϊκών εφημερίδων
με την τεχνολογία της ψηφιακής στοιχειοθεσίας

Τίτλος εφημερίδας	Συχνότητα έκδοσης	Ψηφιακή στοιχειοθεσία από
<i>Ημέρα</i>	ημερήσια	07.05.1991
<i>Γνώμη</i>	εβδομαδιαία	11.05.1992
<i>Εθνικός Κήρυξ</i>	εβδομαδιαία	28.12.1992
<i>Αλλαγή</i>	ημερήσια	29.12.1992
<i>Τα Γεγονότα</i>	ημερήσια	30.04.1993
<i>Πελοπόννησος</i>	ημερήσια	10.07.1993
<i>Ημερήσιος Κήρυξ</i>	ημερήσια	02.10.1993

Πηγή (εφημερίδες): *Ημέρα*, αρ. 13078, 07.05.1991· *Γνώμη*, αρ. 1084, 11.05.1992· *Εθνικός Κήρυξ*, αρ. 3510, 03.01.1994· *Αλλαγή*, αρ. 3422, 29.12.1992· *Γεγονότα*, αρ. 1566, 01.07.1993· *Πελοπόννησος*, αρ. 15024, 10.07.1993· *Ημερήσιος Κήρυξ*, αρ. 6938, 02.10.1993.

Η διαδικασία μετάβασης από τη λινοτυπία στην ψηφιακή στοιχειοθεσία ήταν πανομοιότυπη (εξαιρουμένων των *Γεγονότων*): κάθε εφημερίδα ξεκινούσε την έκδοσή της με ψηφιακή στοιχειοθεσία, αφού είχε προηγηθεί η εγκατάσταση του εξοπλισμού και η σχετική εκπαίδευση του προσωπικού. Στην περίπτωση των ημερήσιων εφημερίδων, η εν λόγω μετάβαση έγινε μετά από ένα ή δύο φύλλα, ενώ στις εβδομαδιαίες η μετάβαση έγινε στο διάστημα των επτά ημερών που μεσολάβησε για τη νέα έκδοση.⁸⁴ Συνήθως, με το πέρασμα στην ψηφιακή στοιχειοθεσία, οι εφημερίδες αφιέρωναν ένα κομμάτι της ύλης τους στη νέα τεχνολογία δικαιολογώντας την επιλογή της και εξηγώντας τα πλεονεκτήματά της.⁸⁵

Print: Preparing Graphics and Text for Professional Printing, Berkeley, Peachpit Press, 2009.

84. Για παράδειγμα, η καθημερινής κυκλοφορίας *Ημέρα* κυκλοφόρησε το τελευταίο της φύλλο με λινοτυπία στις 5 Μαΐου 1991 και το πρώτο με ψηφιακή τυπογραφία στις 7 Μαΐου του ίδιου έτους. Βλ. *Ημέρα*, αρ. 13078, 07.05.1991. Η εβδομαδιαία *Εθνικός Κήρυξ* εκδόθηκε τελευταία φορά με λινοτυπία στις 21.12.1992, ενώ με ψηφιακή τυπογραφία στις 28.12.1992. Βλ. *Εθνικός Κήρυξ*, αρ. 3510, 03.01.1994.

85. Ως βασικά επιχειρήματα προβάλλονταν η αισθητική αναβάθμιση και ο εκ-

Θα πρέπει να σημειωθεί, επιπλέον, ότι, στην περίπτωση των δύο μεγαλύτερων ημερησίων εφημερίδων της πόλης (*Πελοπόννησος* και *Ημέρα*), η μετάβαση στην ψηφιακή στοιχειοθεσία συνδυάστηκε με πλήρη μετακίνηση των γραφείων και των τυπογραφείων τους σε νέες εγκαταστάσεις.⁸⁶

Η σημαντικότερη θετική αλλαγή που βίωσαν οι εργάτες Τύπου της Πάτρας με την καθιέρωση της ψηφιακής στοιχειοθεσίας, αφορούσε τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας ως προς την ασφάλεια και την υγιεινή.⁸⁷ Συνολικά, με όρους επαγγελματικής παθολογίας,⁸⁸ οι συνθήκες εργασίας τους βελτιώθηκαν αισθητά: η ψηφιακή στοιχειοθεσία απάλλαξε τους εργάτες Τύπου από τον θόρυβο, τις αναθυμιάσεις και τα πολλαπλά προβλήματα που προκαλούσαν στην υγεία τους τα μέταλλα των λινοτυπικών μηχανών, και επέτρεψε την εγκατάσταση των εφημερίδων της Πάτρας σε καλύτερους από άποψη φωτισμού και εξαερισμού χώρους.⁸⁹ Παράλληλα, επέσπευσε τον χρόνο παραγωγής των φύλλων, δίνοντας έτσι στο τεχνικό προσωπικό τη δυνατότητα να ολοκληρώνει τη δουλειά του συντομότερα και όχι σε μεταμεσονύκτιες ώρες, με αποτέλεσμα να βελτιωθεί όχι μόνο το καθημερινό ωράριο⁹⁰ αλλά και η ασφάλεια των εργαζομένων, καθώς μειώθηκαν τα εργατικά ατυχήματα.⁹¹ Επιπλέον, οι εργαζόμενοι που απασχολούνταν στον πατραϊκό Τύπο πριν από την υιοθέτηση της ψηφια-

συγχρονισμός. Ενδεικτικά, βλ. *Αλλαγή*, αρ. 3422, 29.12.1992. Όπως χαρακτηρίστικα σημείωνε η *Ημέρα*, είχε «πλέον ίδιες δυνατότητες με τα σύγχρονα αθηναϊκά φύλλα» (αρ. 13078, 07.05.1991).

86. *Πελοπόννησος*, αρ. 15024, 10.07.1993· *Ημέρα*, αρ. 13079, 08.05.1991.

87. Για τις αντίξοες συνθήκες εργασίας και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι εργάτες Τύπου της Πάτρας την περίοδο της μηχανικής στοιχειοθεσίας βλ. Α. Παλαιολόγος, *Οι εργάτες Τύπου*, ό.π., σ. 167-180.

88. Σύμφωνα με τη Λ. Παπαστεφανάνη, ως επαγγελματική παθολογία νοούνται, σε γενικές γραμμές, οι επιπτώσεις που έχει η εργασία στην υγεία και την ευεξία των εργαζομένων. Λήδα Παπαστεφανάνη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009, σ. 329.

89. Α. Παλαιολόγος, *Οι εργάτες Τύπου*, ό.π., σ. 180. Οι συμπαγείς στίχοι δημιουργούνταν από ένα κράμα μολύβδου, κασσιτέρου και αντιμονίου, που βρισκόταν τηγμένο στο πίσω μέρος της λινοτυπικής μηχανής. Η εργασία του λινοτύπη, εξαιτίας ακριβώς της ύπαρξης αυτού του κράματος και των αναθυμιάσεων που ανέδιδε, ήταν εξαιρετικά ανθυγιεινή.

90. Συνέντευξη με Ρεγγίνα Αλεξοπούλου, 17.07.2013.

91. Α. Παλαιολόγος, *Οι εργάτες Τύπου*, ό.π. Τα περισσότερα ατυχήματα προκαλούνταν κατά τις τελευταίες ώρες της εργασίας, όταν οι εργάτες Τύπου ήταν ιδιαίτερα κουρασμένοι.

κής στοιχειοθεσίας, διατήρησαν κεκτημένα όπως το πεντάωρο ωράριο.⁹²

Από την άλλη πλευρά, τα συνολικά οφέλη που αποκόμισαν οι τοπικοί εκδότες από την εισαγωγή της ψηφιακής στοιχειοθεσίας, δεν ήταν διόλου αμελητέα: η ευκολία και η ταχύτητα στη σύνθεση και την παραγωγή σελίδων, που παρείχε η μέθοδος του DTP, σε συνδυασμό με την offset εκτύπωση, οδήγησε στην αύξηση της ύλης. Οι μέχρι τότε δεκασέλιδες, δωδεκασέλιδες και δεκαεξασέλιδες πατρινές εφημερίδες αύξησαν σταδιακά τις σελίδες τους, διαδικασία που συνεχίστηκε ως το τέλος της δεκαετίας του '90 και τις αρχές της επόμενης. Έγιναν πιο καλαίσθητες και ευανάγνωστες, ενώ χάρη στην απλοποίηση της διαδικασίας της ένθεσης και της επεξεργασίας των γραφικών στοιχείων⁹³ μπορούσαν να φιλοξενούν περισσότερες διαφημίσεις και καταχωρίσεις σε καλύτερες τιμές, καθώς και να διασφαλίσουν την έγκαιρη πρωινή διανομή, που ήταν βασική προϋπόθεση για την προσέλκυση νέων αναγνωστών, καθώς οι αθηναϊκές εφημερίδες ήδη είχαν κατακτήσει την πλειονότητα του πατραϊκού αναγνωστικού κοινού.⁹⁴ Η ψηφιακή στοιχειοθεσία έδωσε επίσης στους εκδότες την τεχνική δυνατότητα για ευκολότερη παραγωγή και άλλων εντύπων, πέραν της εφημερίδας, καθώς μπορούσαν να αναλάβουν και την παραγωγή των περιοδικών εκδόσεων διάφορων πολιτικών, πολιτιστικών, κοινωνικών και οικονομικών φορέων, οργάνωσεων και συλλογικοτήτων της πόλης, καθώς και διαφημιστικών φυλλαδίων, αποκτώντας επιπλέον έσοδα.⁹⁵

Στο πλαίσιο αυτό, πέραν των οικονομικών οφελών, η ψηφιακή τυπογραφία παρείχε στο εκδοτικό κεφάλαιο της πόλης ένα σημαντικότατο πλεονέκτημα στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων: τον πλήρη έλεγχο των προσλήψεων του τεχνικού προσωπικού, καθώς οι ιδιοκτήτες είχαν πλέον

92. Το πεντάωρο ωράριο συμφωνήθηκε ανάμεσα στην ΕΕΤΠ και τους ιδιοκτήτες των εφημερίδων της Πάτρας μετά από εκτεταμένες προσπάθειες της Ένωσης. Η συμφωνία ήταν άτυπη, χωρίς θεσμικό χαρακτήρα, ωστόσο εφαρμοζόταν de facto έως τα μέσα της δεκαετίας του '80. Α. Παλαιολόγος, *Οι εργάτες Τύπου*, ό.π., σ. 196-201. Το πεντάωρο ωράριο απέκτησε νομική υπόσταση τον Νοέμβριο του 1988, όταν η ΕΕΤΠ κέρδισε δικαστική διαμάχη με την εφημερίδα *Πελοπόννησο* για τη διατήρησή του στον Τύπο της πόλης. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου από Νοέμβριον 1972, Πρακτικό Συνεδρίασης ΔΣ 28.11.1988.

93. Ο. Απέργη – Δ. Μπιτζένης (επιμ.), *Τεχνολογία των εκτυπώσεων*, Αθήνα, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο – Τομέας Εφαρμοσμένων Τεχνών, 1999, σ. 107-108.

94. Collin Simmons – Nikos Leandros, «Technological Change and Industrial Restructuring in Greece: The Case of the Printing and Publishing Industry», *Modern Greek Studies Yearbook* 10/11 (1994/1995), σ. 562.

95. Α. Παλαιολόγος, *Οι εργάτες Τύπου*, ό.π., σ. 159.

την ευχέρεια να προσλαμβάνουν εργαζομένους στηριζόμενοι αποκλειστικά στις γνώσεις Η/Υ που αυτοί διέθεταν, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η θέση και η αξιολόγηση της Ένωσης.

Η ψηφιακή στοιχειοθεσία διευκόλυνε την είσοδο στον χώρο των εφημερίδων της Πάτρας νέων εργαζομένων που δεν κατείχαν μεν την τέχνη της τυπογραφίας, αλλά γνώριζαν τα –στριφνά για τους μη εξοικειωμένους– ηλεκτρονικά προγράμματα επεξεργασίας εικόνας, κειμένου και σελιδοποίησης. Εντούτοις, αυτή η αναδιάταξη σε τεχνολογικό εξοπλισμό και εργασιακό δυναμικό επέφερε μια πρωτοφανή σύγχυση στους κόλπους των εργατών Τύπου, αφενός διότι οι μέχρι τότε γνώριμοί τους εργασιακοί ρόλοι εξαλείφθηκαν, αφετέρου διότι απώλεσαν τη συμμετοχή τους στον έλεγχο της προσφοράς εργασίας.⁹⁶

Τη σύγχυση αυτή ενέτεινε το γεγονός ότι το σωματείο δεν κατέβαλλε καμία προσπάθεια για την προετοιμασία και την εκπαίδευση των μελών του στην ψηφιακή στοιχειοθεσία. Η ΕΕΤΠ δεν συμμετείχε στις διαδικασίες εκπαίδευσης των εργατών Τύπου στα προγράμματα του DTP. Τη σχετική εκπαίδευση αναλάμβανε η ιδιοκτησία κάθε εφημερίδας.⁹⁷ Παράλληλα, υπήρχαν και ατομικές περιπτώσεις εργατών Τύπου, που παρακολούθησαν σχετικά σεμινάρια με δική τους πρωτοβουλία.⁹⁸ Το διάστημα της εκπαίδευσης διαρκούσε ορισμένους μήνες και αφορούσε, όπως προαναφέρθηκε, τα προγράμματα ψηφιακής στοιχειοθεσίας και τον χειρισμό των offset πιεστηρίων,⁹⁹ ενώ σε ημερήσιες εφημερίδες, παράλληλα με το τεχνικό προσωπικό, εκπαιδευόταν και το δημοσιογραφικό δυναμικό στη χρήση των Η/Υ.¹⁰⁰ Η εκπαίδευση των εργαζομένων στις νέες τεχνολογίες, συνεπώς, ήταν κατακεραματισμένη, κάτι που μπορεί να εξηγηθεί, δεδομένου ότι η ψηφιακή στοιχειοθεσία υιοθετήθηκε σταδιακά από το σύνολο

96. Στο ίδιο, σ. 160.

97. Για παράδειγμα, την εκπαίδευση του προσωπικού της εφημερίδας *Γνώμη* ανέλαβαν δύο πατράϊκες εταιρείες μηχανοργάνωσης και πληροφορικής. *Γνώμη*, αρ. 1084, 11.05.1992.

98. Συνέντευξη με Χρήστο Τακουμάνη, 25.07.2014.

99. Οι προφορικές μαρτυρίες αναφέρονται στα ίδια προγράμματα ψηφιακής στοιχειοθεσίας και σελιδοποίησης και δεν παρουσιάζουν μεγάλες αποκλίσεις ως προς τη χρονική διάρκεια της εκπαίδευσης των εργατών Τύπου: συνέντευξη με Ρεγγίνα Αλεξοπούλου, 24.7.2014 (για την *Ημέρα*), με Χρήστο Τακουμάνη, 25.07.2014 (για τη *Γνώμη*) και με Γιώργο Κοζία, 26.07.2014 (για την *Αλλαγή*).

100. Στην *Πελοπόννησο*, σε άρθρο της σύνταξης, γίνεται λόγος για ολιγόμηνη εκπαίδευση των δημοσιογράφων και του τεχνικού προσωπικού στη νέα τεχνολογία. Βλ. *Πελοπόννησος*, αρ. 15024, 10.07.1993.

του πατραϊκού Τύπου. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες που καταγράψαμε, η αδράνεια του σωματείου για την εκπαίδευση του προσωπικού στην ψηφιακή στοιχειοθεσία ερμηνεύεται με δύο βασικά επιχειρήματα: το πρώτο είναι ότι η ΕΕΤΠ έδινε απόλυτη προτεραιότητα στη διασφάλιση των θέσεων εργασίας και στην αποτροπή των απολύσεων, βάσει της προηγούμενης εμπειρίας της τη δεκαετία του '80 απέναντι στην εισαγωγή της φωτοστοιχειοθεσίας και έχοντας συναίσθηση των προβλημάτων που αντιμετώπιζε πανελλαδικά ο χώρος των τυπογράφων από την έλευση του DTP. Το δεύτερο επιχείρημα είναι ότι οι μεγαλύτερης ηλικίας εργάτες Τύπου δεν είχαν την παραμικρή σχέση με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, συνεπώς δεν μπορούσαν να εκτιμήσουν τις απαιτήσεις και τις ραγδαίες διαφοροποιήσεις που επέφερε η ψηφιακή στοιχειοθεσία. Συντοίς άλλους, στη δεκαετία του '90 δεν υπήρχαν στην πόλη της Πάτρας επιδοτούμενα προγράμματα για την εκμάθηση υπολογιστών, τα οποία θα επέτρεπαν στο σωματείο να σχεδιάσει ενιαία και για το σύνολο του δυναμικού του μια πολιτική εκπαίδευσης στις ψηφιακές τεχνολογίες.¹⁰¹

Για να γίνει αντιληπτός ο αποπροσανατολισμός των εργατών Τύπου μπροστά στην έλευση της ψηφιακής τυπογραφίας, θα πρέπει να αναλυθεί η έκταση και οι ορίζουσες του μετασχηματισμού εργασίας που βίωσαν.

Μια πρώτη βασική παράμετρος είναι πως η ψηφιακή στοιχειοθεσία απαιτεί διαφορετικού τύπου εκπαίδευση, εξοικείωση και εξειδίκευση, σε σχέση με τη μηχανική στοιχειοθεσία. Τα συστήματα ψηφιακής συγγραφής και σελιδοποίησης εξάλειψαν την ανάγκη κερματισμού της προεκτύπωσης σε μια σειρά από ξεχωριστές εργασίες, απλοποιώντας παράλληλα τις διαδικασίες διάταξης, διόρθωσης και ένθεσης του κειμένου, που απαιτούσαν συγκεκριμένες ειδικεύσεις και δεξιότητες στη «θερμή» τυπογραφία.¹⁰² Συνεπώς, στην παραγωγή του φύλλου εντάσσονταν πλέον νέοι εργαζόμενοι που δεν κατείχαν την τέχνη της τυπογραφίας, αλλά γνώριζαν από χειρισμό Η/Υ, είτε ως απόφοιτοι γραφιστικών σχολών είτε ως εμπειρικοί γνώστες. Οι εργάτες Τύπου δεν αποτελούσαν πλέον ένα συμπαγές σύνολο εξειδικευμένων εργαζομένων με σημαίνοντα ρόλο στη δημιουργία και την παραγωγή του εντύπου αλλά μια πιο χαλαρή συσσωμάτωση ως προς τους ρόλους και τον καταμερισμό της εργασίας.¹⁰³

Ως εκ τούτου, ο πρώτος βασικός πυλώνας της εργασιακής μεταβολής

101. Συνεντεύξεις με Ρεγγίνα Αλεξοπούλου, 10.02.2014, και Γιώργο Κοζία, 17.02.2014.

102. K. Guy – B. Haywood, *ό.π.*, σ. 85· O. Απέργη – Δ. Μπιτζένης, *ό.π.*, σ. 112-115· N. Λέανδρος, *ό.π.*, σ. 62.

103. A. Παλαιολόγος, *Οι εργάτες Τύπου*, *ό.π.*, σ. 160-161.

που συντελέστηκε με την ψηφιακή τυπογραφία, αφορά την αποειδίκευση των εργατών Τύπου, η οποία απέρρευε από την υποκατάσταση μεγάλου μέρους της τεχνικής δεξιοτήτας των λινοτυπών και των σελιδοποιών από τους Η/Υ.¹⁰⁴ Στη μηχανική στοιχειοθεσία, για παράδειγμα, οι λινοτύπες γνώριζαν και ακολουθούσαν ένα σύνολο κανόνων για τον χωρισμό και τη διάταξη των λέξεων, και από την εφαρμογή αυτών των κανόνων εξαρτιόταν ο χρόνος παραγωγής των σελίδων. Επιπρόσθετα, φρόντιζαν για την καθαριότητα των εξαρτημάτων της λινοτυπικής μηχανής, αναλάμβαναν την επίλυση των προβλημάτων που εμφανίζονταν στο σύστημα διανομής των μητρών, και γενικά ήταν στις αρμοδιότητές τους να συντηρούν, να ελέγχουν και να αντιμετωπίζουν απλές εμπλοκές στις λινοτυπικές μηχανές.¹⁰⁵ Δεξιότητες και καθήκοντα όπως τα παραπάνω έπαψαν να υφίστανται στην ψηφιακή στοιχειοθεσία και αντικαταστάθηκαν από άλλα.

Η συγγραφή των κειμένων σε Η/Υ είναι ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα απλοποίησης και κυρίως αποσύνδεσης από τις απαιτήσεις της μηχανικής στοιχειοθεσίας. Στην περίπτωση της λινοτυπίας, το παραμικρό λάθος στην αράδα απαιτούσε πληκτρολόγηση και χύτευση από την αρχή.¹⁰⁶ Συνεπώς, η διαδικασία σχηματισμού των κειμένων ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τη δεξιοτήτα, τη γνώση της γλώσσας και την ταχύτητα του λινοτύπη. Αντίθετα, στην ψηφιακή στοιχειοθεσία τα προγράμματα επεξεργασίας κειμένου, με ενσωματωμένο τον ορθογραφικό έλεγχο, επιτρέπουν την άμεση και εύκολη διόρθωση των λαθών, χωρίς να απαιτούνται ως επί το πλείστον ιδιαίτερες δεξιότητες, πέραν της ταχύτητας στη δακτυλογράφηση.

Συνολικά με το DTP η προεκτύπωση απλοποιήθηκε, καθώς ένα μεγάλο κομμάτι ενδιάμεσων εργασιών καταργήθηκε. Οι χειριστές των προγραμμάτων σελιδοποίησης και επεξεργασίας κειμένου και εικόνων δεν εμπλέκονταν στην πληκτρολόγηση των κειμένων. Παραλάμβαναν τα κείμενα και αναλάμβαναν όλο το υπόλοιπο τμήμα της σελιδοποίησης και της τελικής διαμόρφωσης της εφημερίδας, έως την εκτύπωση. Η ψηφιακή σελιδοποίηση δεν απαιτούσε τους καταμερισμούς της στοιχειοθεσίας. Ενώ για παράδειγμα στη λινοτυπία ο σελιδοποιός συνέθετε τη σελίδα με τη βοήθεια εξειδικευμένων στοιχειοθετών τίτλων, τα προγράμματα ψηφιακής σελιδοποίησης δίνουν στον χρήστη τη δυνατότητα να δημιουρ-

104. Ν. Λέανδρος, *ό.π.*, σ. 71.

105. C. Cockburn, *ό.π.*, σ. 46-54.

106. http://bizdim.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=31:2011-08-02-07-15-54&catid=10:2011-08-02-07-07-39&Itemid=35.

γήσει και να ολοκληρώσει τις σελίδες σε ενιαίο περιβάλλον. Τέλος, το τεχνικό προσωπικό των εφημερίδων δεν είχε καμία εμπλοκή με τη συντήρηση ή τις μικροεπισκευές του ηλεκτρονικού εξοπλισμού, καθώς τις σχετικές εργασίες αναλάμβαναν εξειδικευμένοι τεχνικοί υπολογιστών.

Ενώ, λοιπόν, δημιουργήθηκαν νέες τεχνικές δεξιότητες με το πέρασμα από τη μηχανική στην ψηφιακή στοιχειοθεσία, οι τελευταίες έτειναν να είναι απλούστερες και ταυτόχρονα η πλειονότητα των υπόλοιπων ειδικοτήτων υποβαθμίστηκε, με αποτέλεσμα να είναι και μικρότερη η διαπραγματευτική δύναμη του εργατικού δυναμικού.¹⁰⁷

Στο πλαίσιο αυτό, η συλλογικότητα στις τάξεις των εργατών Τύπου υποχώρησε σοβαρά. Στα τεχνικά τμήματα των εφημερίδων βρέθηκε σημαντικός αριθμός νέων εργαζομένων, που, μην έχοντας θητεύσει στον αυστηρό ενδοκλαδικό καταμερισμό εργασίας, που αναπτυσσόταν επί χειρωνακτικής και μηχανικής στοιχειοθεσίας, δεν μπορούσαν να αντιληφθούν την αξιακή βαρύτητα που είχε για τους παλαιότερους συναδέλφους τους η εμπλοκή των εργατών Τύπου στην παραγωγή της εφημερίδας, ενώ ήταν και πιο ευάλωτοι στις εργοδοτικές πιέσεις. Συν τοις άλλοις, στους κόλπους των εργαζομένων αναπτύχθηκαν έριδες που αφορούσαν τον χειρισμό των νέων τεχνολογιών και τις αλλαγές στον εσωτερικό καταμερισμό εργασίας μεταξύ των τυπογράφων που εργαζόνταν στις εφημερίδες πριν από την υιοθέτηση του DTP. Οι συγκρούσεις αυτές εδράζονται στην αποειδίκευση μιας σειράς ειδικοτήτων, όπως οι σελιδοποιόι και οι λινοτύπες.¹⁰⁸ Απέναντι στις επιπτώσεις από τη μείωση του απαιτούμενου επιπέδου ειδίκευσης και δεξιοτήτων, που προκάλεσε η ψηφιακή στοιχειοθεσία, ένα μικρό τμήμα εργαζομένων, του δημιουργικού τμήματος της σελιδοποίησης και των προϊσταμένων των τυπογραφείων, διεύρυνε τις αρμοδιότητές του και το περιεχόμενο εργασίας, λόγω των αναλυτικών ικανοτήτων που απαιτούσε ο ηλεκτρονικός και ο εκτυπωτικός εξοπλισμός και κυρίως τα προγράμματα DTP.¹⁰⁹ Το τμήμα αυτό των εργαζομένων όμως ήταν πολύ μικρό σε σύγκριση με την κατάργηση των διαχωριστικών ρόλων και τη διασάλευση των εργασιακών σχέσεων που επέ-

107. Αντιγόνη Λυμπεράκη, «Στον αστερισμό της ευελιξίας: Μετα-φορντικά συστήματα βιομηχανικής οργάνωσης και η ευέλικτη εξειδίκευση», *Θέσεις* 32 (1992), σ. 52.

108. Στ. Μπινόπουλος, «Νέες τεχνολογίες και εργατική τάξη. Ορισμένα νέα ζητήματα», *Επιστημονική Σκέψη* 39 (1988), σ. 45.

109. Α. Παλαιολόγος, *Οι εργάτες Τύπου*, ό.π., σ. 162-163. Για τις απαιτήσεις και τις τυποποιήσεις του DTP βλ. Donald Knuth, *Computer Modern Typefaces*, Βοστώνη, AWP, 1992, σ. 6-53.

φερε η ψηφιακή στοιχειοθεσία στην πλειονότητα των εργατών Τύπου.¹¹⁰

Ο δεύτερος πυλώνας του μετασχηματισμού αφορά τις αλλαγές στη δομή και τις λειτουργίες της έντυπης παραγωγής. Ειδικότερα, η κρίση που υπέστησαν οι εργάτες Τύπου, αντανακλά τις επιπτώσεις της αναδιάρθρωσης της εργασίας, που επέφερε η νέα τεχνολογία. Η αναδιάρθρωση αυτή σήμαινε τη μετάβαση από την καθετοποιημένη, συγκεντρωτική και ελεγχόμενη από το σωματείο διαδικασία της έντυπης παραγωγής σε μια μορφή αποκεντρωμένης και ευέλικτης οργάνωσης. Η κρίση των εργατών Τύπου της Πάτρας κατέδειξε ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση αποτυπώθηκαν βασικά στοιχεία του μοντέλου της ευέλικτης εργασιακής διαδικασίας. Πρώτον, μειώθηκε η διαπραγματευτική δύναμη των εργαζομένων, ως αποτέλεσμα της απλούστευσης των νέων δεξιοτήτων που δημιούργησε η ψηφιακή τυπογραφία, και της υποβάθμισης των παλαιότερων ειδικοτήτων, όπως αναφέρθηκε. Δεύτερον, σε ιδεολογικό επίπεδο, ο κίνδυνος ενσωμάτωσης εργαζομένων στον ιστό των συμφερόντων της επιχείρησης, ενδεχομένως και της απόλυτης ταύτισης με την επιχείρηση, ήταν υπαρκτός, όπως έδειξαν οι ενδοεργασιακές έριδες, και δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στην οικοδόμηση της συλλογικότητας.¹¹¹

Η κρίση αυτή, οφειλόμενη εν πολλοίς στις μεγάλες δυσκολίες των εργατών Τύπου να ανταποκριθούν στους νέους ρόλους που έθετε η ηλεκτρονική τυπογραφία, είχε τελικά διαλυτική επίδραση. Ενέτεινε την αποσυσπείρωση και τη σταδιακή αδρανοποίηση του σωματείου, με επιστέγασμα την αναστολή της θεσμικής λειτουργίας της ΕΕΤΠ, καθώς η Ένωση, το 1994, δεν προχώρησε σε εκλογές για την ανάδειξη νέου Διοικητικού Συμβουλίου. Το σωματείο λειτούργησε τότε με Προσωρινή Διοίκηση, διορισμένη από το Πρωτοδικείο Πατρών, έως το 1998, οπότε και πραγματοποιήθηκαν και πάλι αρχαιρεσίες.¹¹²

Εκτός των παραπάνω, υπάρχει και ένας τρίτος παράγοντας που βοήθα στην κατανόηση της αμηχανίας και της δυσκολίας των εργατών Τύπου της Πάτρας και του σωματείου να αρθρώσουν διαφορετικό λόγο απέναντι στις αλλαγές και τις αναδιαρθρώσεις που επιφύλασσε η ψηφιακή στοιχειοθεσία. Ο παράγοντας αυτός είναι οι σοβαροί ταλανισμοί που βίωσε πανελλαδικά ο χώρος των εργατών Τύπου και των τυπογράφων

110. Ava Baron, «Questions of Gender: Deskillling, and Demasculization in the U.S. Printing Industry 1830-1915», *Gender and History* 1/2 (1989), σ. 183· Ν. Λεάνδρος, *ό.π.*, σ. 72-73· Στ. Μπινόπουλος, *ό.π.*, σ. 39.

111. Α. Λυμπεράκη, *ό.π.*, σ. 52, 58-59· Θανάσης Τσεκούρας, «Πόσο παντοδύναμες είναι οι νέες τεχνολογίες;», *Θέσεις* 32 (1992), σ. 77-104.

112. Α. Παλαιολόγος, *Οι εργάτες Τύπου*, *ό.π.*, σ. 164.

με την ηλεκτρονική στοιχειοθεσία από τις αρχές της δεκαετίας του '80.

Συνολικά οι τυπογράφοι, εντός και εκτός εφημερίδων, αντιμετώπισαν πανελλαδικά διάφορα προβλήματα με τις μεθόδους της φωτοστοιχειοθεσίας και της ψηφιακής στοιχειοθεσίας, που είχαν να κάνουν με τις νέες ειδικότητες, τον καταμερισμό εργασίας στον τεχνολογικό εξοπλισμό και την αντικατάσταση των συνταξιοδοτηθέντων τεχνικών. Στην Αθήνα για τη διευθέτηση των προβλημάτων που προέκυπταν από τη νέα τεχνολογία, υπεγράφη το 1974 σχετική συμφωνία ανάμεσα στην Ένωση Ιδιοκτητών Εφημερίδων Αθηνών και την Ένωση Τεχνικών Ημερήσιου και Περιοδικού Τύπου Αθηνών (ΕΤΗΠΤΑ).¹¹³ Ο νόμος 1186/1981 δημιούργησε στους εργάτες Τύπου του λεκανοπεδίου και της Θεσσαλονίκης σοβαρότατα προβλήματα. Σύμφωνα με τις διατυπώσεις του νόμου, κάθε εργάτης Τύπου, που είχε δικαίωμα στο ειδικό επίδομα τεχνολογίας (προϋπόθεση για την καταβολή του επιδόματος ήταν ο εργαζόμενος να έχει συμπληρώσει τουλάχιστον πέντε χρόνια ασφάλισης στο ταμείο του κλάδου), μπορούσε να επιτύχει πρόωγη συνταξιοδότηση επικαλούμενος αδυναμία προσαρμογής στις νέες συνθήκες. Στην πράξη αυτό είχε καταστροφικά αποτελέσματα, καθώς σε λιγότερο από μια πενταετία τα ¾ των εργατών Τύπου που έλαβαν το επίδομα, συνταξιοδοτήθηκαν. Επιπλέον, η ΕΤΗΠΤΑ αποδέχθηκε τη ριζική αναθεώρηση του συστήματος υπολογισμού των μισθών, που οδήγησε στη δραματική πτώση των απολαβών του τυπογραφικού προσωπικού των ημερήσιων εθνικών εφημερίδων. Πέραν των οικονομικών πληγμάτων, η ΕΤΗΠΤΑ απώλεσε τον έλεγχο της προσφοράς εργασίας αλλά και τη συνολική διαπραγματευτική της δύναμη, κάτι που είχε ως συνέπεια να σημειωθούν σημαντικές αλλαγές στις συνθήκες εργασίας, με κύριο χαρακτηριστικό την αύξηση της έντασης της εργασίας αλλά και την αδυναμία του σωματείου να υλοποιήσει απεργιακές κινητοποιήσεις.¹¹⁴

Πανελλαδικά αυτοί που επλήγησαν περισσότερο από τη φωτοστοιχειοθεσία ήταν οι τυπογράφοι των καλλιτεχνικών και εκδοτικών τυπογραφείων.¹¹⁵ Οι ενώσεις των τυπογράφων, τις δεκαετίες του '70 και του '80,

113. Χρ. Καραμπλιάς, *ό.π.*, σ. 38.

114. Ν. Λέανδρος, *ό.π.*, σ. 303-304. Για τη στάση των εργατών Τύπου της Αθήνας απέναντι στην είσοδο της ηλεκτρονικής στοιχειοθεσίας βλ. επίσης, Ασημάκης Παλαιολόγος, «Η στάση των εργατών Τύπου της Αθήνας απέναντι στις τεχνολογικές αλλαγές τη δεκαετία του 1980», ανακοίνωση στην επιστημονική ημερίδα του Ομίλου για τη Μελέτη της Ιστορίας και της Κοινωνίας (ΟΜΙΚ) «Στο μεταίχμιο της Μεταπολίτευσης: Όψεις της πολιτικής, της κοινωνίας και του μαζικού πολιτισμού, στη δεκαετία του 1980», Αθήνα, 29.10.2009.

115. Ν. Λέανδρος, *ό.π.*, σ. 320.

έτρεφαν έντονη ανησυχία για τις τεχνολογικές αλλαγές, αλλά δεν κατάφεραν να έρθουν σε ουσιαστικές διαπραγματεύσεις και να αποσπάσουν παραχωρήσεις από τους εργοδότες. Το πρόβλημα είχε οξυνθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε ακόμα και το Σωματείο Τυπογράφων της Αθήνας έχασε τη δυνατότητα που είχε να υπογράφει συλλογικές συμβάσεις. Η κρίση αυτή έφτασε στο σημείο οι εργοδοτικές ενώσεις να αρνούνται, στη δεκαετία του '80, να συζητήσουν άμεσα με τα πρωτοβάθμια σωματεία των τυπογράφων και το έργο της διαπραγματεύσεως το ανέλαβε η ΟΜΤΒΧ.¹¹⁶ Οι δυνατότητες, ωστόσο, της Ομοσπονδίας να προασπιστεί κεκτημένα απέναντι στην υιοθέτηση της νέας τεχνολογίας υπονομεύονταν περαιτέρω από τις συνδικαλιστικές αδυναμίες του κλάδου, τις οποίες και η Ομοσπονδία διαπίστωνε.¹¹⁷

Οι επαρχιακές εφημερίδες αντιμετώπισαν τα προβλήματα αυτά αργότερα, καθώς η φωτοστοιχειοθεσία εντάχθηκε στον επαρχιακό Τύπο μία δεκαετία αργότερα απ' ό,τι στον αθηναϊκό. Εκτός από το ζήτημα της εξόδου και των συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων, οι εργάτες Τύπου των επαρχιακών εφημερίδων ήρθαν αντιμέτωποι με πιέσεις και απολύσεις.¹¹⁸

Έχοντας, λοιπόν, υπόψη την πλήρη ήττα της ΕΤΗΠΤΑ και τα προβλήματα που ταλάνιζαν τους συναδέλφους τους στην επαρχία, και έχοντας απολέσει τον έλεγχο στην προσφορά εργασίας, το σωματείο βρέθηκε στη

116. Στο ίδιο, σ. 315.

117. Τα προβλήματα αυτά εντόπιζε η ΟΜΤΒΧ, η οποία σε κείμενο του 13ου Συνεδρίου της (Δεκέμβριος 1985) διαπίστωνε τα εξής: «Το συνδικαλιστικό κίνημα του χώρου μας, κατακερματισμένο οργανωτικά σε σωματεία ειδικοτήτων και σε μερικά σωματεία κλειστά σε εγγραφές μελών, αλλά με διάχυτο πνεύμα συντηγιασμού, βρέθηκε απροετοίμαστο να αντιμετωπίσει την εφαρμογή των νέων τεχνολογιών στον Τύπο [...]. Άμεσα τον κίνδυνο της ανεργίας σήμερα αντιμετωπίζουν οι 400 περίπου εργαζόμενοι στον επαρχιακό τύπο. Τούτο οφείλεται κύρια στην εφαρμογή της φωτοσύνθεσης αλλά και της εκτύπωσης. Το γεγονός ότι ένας απολυμένος τυπογράφος στην οποιαδήποτε επαρχιακή πόλη γίνεται σχεδόν αδύνατο να βρει απασχόληση στον ευρύ κλάδο του Τύπου, τον υποχρεώνει να χάσει και τη δυνατότητα συνταξιοδότησης στο ΤΑΤ και ΜΓΤ, αφού δεν θα 'χει συμπληρωμένα τα απαραίτητα έτη». Στο ίδιο, σ. 316-317.

118. Ενδεικτικά αναφέρονται δύο περιπτώσεις. Με επιστολή του στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, το 1983, ένας τυπογράφος από τα Γιάννενα κατήγγειλε απολύσεις εργατών Τύπου από εφημερίδα της πόλης, λόγω της εισαγωγής της φωτοσύνθεσης (*Ριζοσπάστης*, αρ. 2740, 20.10.1983). Τον Δεκέμβριο του 1986, με επιστολή του προς την ΕΕΤΠ, το αντίστοιχο σωματείο του Βόλου ενημέρωνε για τη στάση εκδότη εφημερίδας, ο οποίος ανακοίνωσε στους εργαζόμενους ότι σε ένα μήνα η εφημερίδα θα εκδίδεται με τη νέα τεχνολογία και πως θα απολύσει όλο το προσωπικό. Αρχείο ΕΕΤΠ, τ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου από Νοέμβριον 1972, Πρακτικό Συνεδρίασης ΔΣ 09.12.1986.

δίνη μιας εντονότατης εσωστρέφειας, χωρίς να κατορθώσει να χαράξει οριοθετήσεις απέναντι στις επιπτώσεις από την εισαγωγή της ψηφιακής τυπογραφίας. Αυτό που μπορεί να υποστηριχθεί είναι ότι οι βαθύτατοι κλυδωνισμοί που γνώρισε ο χώρος των εργατών Τύπου πανελλαδικά απέτρεψαν τους τυπογράφους των εφημερίδων της Πάτρας από το να οργανώσουν συντεταγμένη αντιπαράθεση, προκειμένου να αμβλύνουν τις επιπτώσεις από τις αλλαγές που επέφερε η ψηφιακή στοιχειοθεσία. Απεναντίας, η αρνητική εμπειρία φαίνεται ότι ενίσχυσε την εσωστρέφεια και τις τάσεις ατομικισμού, όπως φαίνεται από τις συγκρούσεις στους κόλπους των εργαζομένων, αλλά και τη ζέση με την οποία το παλαιότερο προσωπικό στράφηκε εκ των υστέρων στην εκμάθηση των προγραμμάτων των Η/Υ. Από την άποψη αυτή μπορεί να ερμηνευθεί με μεγαλύτερη πληρότητα και η σταδιακή συνδικαλιστική αποπτώχευση της ΕΕΤΠ, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '90.

Σε σχέση με τα προβλήματα που αντιμετώπισε ο χώρος των εργατών Τύπου πανελλαδικά με την έλευση της φωτοστοιχειοθεσίας, μπορεί να ειπωθεί ότι η ΕΕΤΠ βρισκόταν κάπως σε πλεονεκτικότερη θέση. Η ύπαρξη μεγάλου –για τα δεδομένα του επαρχιακού Τύπου– αριθμού ημερήσιων εφημερίδων έδινε πιο ισχυρές διαπραγματευτικές θέσεις στους εργάτες Τύπου της Πάτρας, δεδομένου ότι οι καθημερινές εφημερίδες πιέζονταν –λόγω της συχνότητας έκδοσης– περισσότερο σε περίπτωση απεργιών και κινητοποιήσεων, οι οποίες είχαν άμεσο οικονομικό κόστος για τους εκδότες τους. Κυρίως όμως η εξαιρετικά περιορισμένη υιοθέτηση της φωτοστοιχειοθεσίας από τον πατραϊκό Τύπο και η επαγρύπνηση του σωματείου είχαν ως αποτέλεσμα οι εργάτες Τύπου της Πάτρας να μην αντιμετωπίσουν απολύσεις ή απειλές για απολύσεις στον βαθμό που τις βίωναν συνάδελφοί τους σε άλλες επαρχιακές πόλεις. Στη δεκαετία του '90 η ψηφιακή στοιχειοθεσία εισήχθη σταδιακά, ενώ οι ημερήσιες εφημερίδες συνέχισαν να δεσπόζουν στην εκδοτική αγορά της πόλης. Ωστόσο, οι τομές που επέφερε η ψηφιακή στοιχειοθεσία, ήταν, όπως προαναφέρθηκε, ιδιαίτερα βαθιές και δύσκολα διαχειρίσιμες από τους εργάτες Τύπου. Ως προς το ζήτημα αυτό, η περίπτωση των εργατών Τύπου της Πάτρας δεν διαφέρει ως προς τα έντονα προβλήματα που βίωσαν οι εργάτες Τύπου πανελλαδικά. Παρότι, κατά την είσοδο της ψηφιακής τυπογραφίας η ΕΕΤΠ είχε ως πρώτο μέλημα την αποτροπή των απολύσεων, δεν κατόρθωσε μετά την επανασύστασή της, το 1998, να αποτρέψει τις απολύσεις εργατών Τύπου.

Ένας τελευταίος παράγοντας που μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση της σύγχυσης που βίωσαν οι εργάτες Τύπου της Πάτρας με την

είσοδο της ψηφιακής τυπογραφίας, έχει να κάνει με τους ραγδαίους μετασχηματισμούς που βίωσε η οικονομία και η κοινωνία της πόλης στο ίδιο διάστημα. Σε γενικές γραμμές, η εποχή της καθιέρωσης της ψηφιακής τυπογραφίας στον πατραϊκό Τύπο συνέπεσε με την εκτεταμένη αποβιομηχάνιση και τη μαζική απώλεια θέσεων εργασίας, που βίωσε η πόλη και το εργατικό δυναμικό της.¹¹⁹ Ιδιαίτερο αντίκτυπο, εξάλλου, είχε το κλείσιμο της χαρτοβιομηχανίας Λαδόπουλου, το 1991, δεδομένου ότι οι εργάτες Τύπου και οι χαρτεργάτες ανήκαν στην Ομοσπονδία Μισθωτών Τύπου και Βιομηχανίας Χάρτου και είχαν κοινά προβλήματα, π.χ. το ασφαλιστικό – συνταξιοδοτικό, καθώς ήταν στο ίδιο ταμείο.¹²⁰ Συνολικά πάντως η κρίση φυσιογνωμίας και τα προβλήματα των εργατών Τύπου επιτάχθηκαν από τα προβλήματα που βίωσε συνολικά η εργατική τάξη της αχαϊκής πρωτεύουσας. Την ίδια περίοδο αντίστοιχα ζητήματα υπήρχαν σε πανελλαδικό επίπεδο μετά το κύμα αποκρατικοποιήσεων και κλεισίματος παραγωγικών μονάδων σε πολλές περιοχές της χώρας.¹²¹ Τέλος, υπενθυμίζουμε ότι η αυγή της δεκαετίας του '90 ήταν μια εξαιρετικά περίπλοκη και ρευστή ιδεολογικά περίοδος, μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και την άρθρωση του νεοφιλελευθερισμού ως του κυρίαρχου προτάγματος οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Αυτό, λοιπόν, που μπορεί να υποστηριχθεί είναι ότι η σύγχυση και τα κρισιανά φαινόμενα του «μικρόκοσμου» των εργατών Τύπου της Πάτρας βάθυναν σε ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο λόγω των ευρύτερων κλυδωνισμών και μετασχηματισμών.

Συμπερασματικά, η αδυναμία των εργατών Τύπου της Πάτρας να διατηρήσουν τον δεσπόζοντα ρόλο τους στην έντυπη παραγωγή οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο εύρος του μετασχηματισμού της εργασίας, που επέφερε η ψηφιακή στοιχειοθεσία. Η λινοτυπία είχε επιφέρει μεν και εκείνη κλυδωνισμούς αλλά αυτοί αφορούσαν κυρίως την εκμηχάνιση της προεκτύπωσης και ειδικότερα της παραγωγής των κειμένων, γι' αυτό και οι εργάτες Τύπου κατόρθωσαν να προσαρμοστούν στην αναδιάρθρωση της εργασίας και την αποειδίκευση των στοιχειοθετών. Αντίθετα, οι

119. Για μια πρωτόλεια αναφορά στην αποβιομηχάνιση της Πάτρας βλ. Α. Παλαιολόγος, *Οι εργάτες Τύπου*, ό.π., σ. 40-44, 165-166.

120. Για τη χαρτοποιία Λαδόπουλου βλ. Νίκος Σαραφόπουλος, *Ιστορικό λεύκωμα της αχαϊκής βιομηχανίας, 1825-1975*, Πάτρα, Επιστημονικό Πάρκο Πατρών, 2008, σ. 281.

121. Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σ. 402-413, 463-470.

μετασχηματισμοί που παρήγαγε η ψηφιακή στοιχειοθεσία, είχαν πολύ πιο ολιστικό χαρακτήρα που απονεύρωνε τη σημαίνουσα θέση του τεχνικού προσωπικού στην έκδοση των εφημερίδων, απονεύρωση που πρακτικά αποτυπώθηκε σε μια συνολική εργασιακή αναδιάρθρωση.

Με βάση τα παραπάνω, θα ήταν ιδιαίτερα απλουστευτική η καταφυγή στον τεχνολογικό ντετερμινισμό, προκειμένου να ερμηνευθούν οι εργασιακές αλλαγές που προκάλεσε η έλευση της ψηφιακής τυπογραφίας στον πατραϊκό Τύπο. Συνολικά, οι τεχνολογικές αλλαγές αποτέλεσαν το όχημα για μια σειρά μεταβολών, με τελικό αποτέλεσμα τον μεγαλύτερο έλεγχο του εκδοτικού κεφαλαίου επί της εργασίας του τεχνικού προσωπικού. Ο έλεγχος αυτός εκφράστηκε και εμπεδώθηκε σε διάφορα επίπεδα: από τον έλεγχο της προσφοράς εργασίας έως την εξασθένηση της διαπραγματευτικής δύναμης της ΕΕΤΠ. Αυτό είχε ως συνέπεια, πρώτον, το σωματείο να έχει έντονη αδυναμία στο να επανακατοχυρώσει την ισχύρή του παρουσία στην παραγωγή με ευνοϊκούς όρους, και δεύτερον, να μην κατορθώσει να οικοδομήσει ευρύτερες αντιστάσεις στον χώρο του Τύπου απέναντι στην υποβάθμιση της τυπογραφικής εργασίας.

Εάν, συνεπώς, ληφθούν υπόψη τόσο ο χαρακτήρας του μετασχηματισμού της εργασίας όσο και η εμπειρία του τυπογραφικού χώρου πανελλαδικά, μπορεί να κατανοηθεί η δυσκολία των εργατών Τύπου της Πάτρας και του σωματείου τους να προασπίσουν τους ρόλους και τη φυσιογνωμία και τον χαρακτήρα της εργασίας τους απέναντι στις δραστηκές αλλαγές που επέφερε η ψηφιακή στοιχειοθεσία.

SUMMARY

Akis Palaiologos, *The Changes on Printing Technology of Newspapers and their Consequences on the Press Workers: the Case of Patras after World War II*

The article tries to examine the shift in the working methods of the Press workers of Patra's, caused from the changes on printing technology of newspapers, regarding a period from the mid 1950s to the mid 1990s.

Technological changes can be defined as the transition from the manual typesetting to the mechanical typesetting and particularly linotype, or later on the photo typesetting and digital type setting. These four methods constitute the implemented technology of Patra's newspapers regarding the aforementioned period. Thus, the particular study tries to demonstrate the effect of these methods on the operations of the employees and the manners that the workers adopted to confront these changes.

The consequences of these changes were complex and concerned with the work specialization, division of labour, the relationship among publishers and Press workers as well as the control of labour supply. Additionally, the study attempts to present the issues emerged from the adoption of photo typesetting and digital typesetting in the professional body of Printers nationally.

The core of the article is based on the Master thesis of the author. As far as concern the primary sources, the archive of the Workers Press Association of Patras was used, that is the union of press workers, national and local newspapers as well as employees' oral interviews.

The article is consisted of five chapters. In the first chapter a brief description is given considering the editorial trajectory of Patras press. The following four chapters refer to the aforementioned technological transitions, their respective effects on the technical staff and the stand of the press workers towards the specific shift.